शास्त्रमुक्तावली - १२

# मूलगदाधरीये–शब्दखण्डः ।

( शब्दप्रामाण्य पूर्वपक्षग्रन्थपर्यन्तम् )

महामहोपाध्याय श्रीगदाधर भट्टाचार्य विरचितः,

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्याय विरचितेन मणिना सह

श्रीकांची प्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधितः,

श्री सुदर्शन मुद्राक्षरशालायां समुद्रितः ।

॥ श्रीकाञ्ची ॥

( प्रथमसम्पुटम् )



1904

मूल्यम् १–०

श्रीरस्तु ।

शास्त्रमुक्तावळी ।

---

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

# तत्त्वचिन्तामणौ शब्दखण्डः ।

( गदाधरीयेन सहितः । )

---

## अथ शब्दो निरूप्यते ।

---

## गदाधरीयम् ।

---

श्रये श्रीमद्देवासुरमकुटमाणिक्यनिकर
स्रजावल्गद्दन्तावळवदनपादाम्बुजयुगम् ।
अशेषप्रत्यूहप्रकरशमनैकान्तनिपुणम्
सदा भक्ताभीष्टप्रसरनवकल्पद्रुमदळम् ॥ १ ॥

निजगुरुहरिरामनामभूमीसमुदितभास्करवाङ्मयूखयोगात् ।
स्फुरदमलवितर्ककान्तिशुम्भं परममणिं विवरीतु मुद्यतोस्मि ॥ २ ॥

निबन्धाः प्राचीनै श्चतुरुदधिपर्यन्तविचर
द्यशोहासै स्सद्भि र्भुवि विरचिता स्सन्त्यपि यदि ।
तथाप्येषा काचि द्वचनपरिपाटी निजगुणै
र्गभीरा धीराणां सपदि मुद माधास्यतितराम् ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानात्मकं प्रमाणत्रयं क्रमेण निरूपितं, तुरीयं निरूपयितुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते ( अथ शब्दो निरू० इति ) इहाथशब्द उपमाननिरूपणानन्तर्यपरः, तस्य प्रक्रान्त

क्रियानन्तर्यवाचकत्वात् । चैत्रेण पच्यते अथ भुज्यते इत्यादौ
पाकानन्तर्यस्य भोजनादौ प्रतीतिः । प्रकृते च पूर्वग्रन्थस्थेन "उप
मानं निरूप्यत" इत्यनेनोपमाननिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात् ।

अथ उपमाननिरूपणाद्यात्मकावध्युपरक्तानन्तर्यस्याथशब्दवाच्यत्वे
शक्त्यानन्त्यप्रसंगः, तदनुपरागेणानन्तर्यमात्रस्य वाच्यत्वे उपमान
निरूपणाद्युपरक्तानन्तर्यप्रतीत्यनुपपत्तिः; नच "उपमानं निरूप्यत"
इत्यादिपूर्वग्रन्थादिस्थवाक्यानुषंगात् तदुपस्थापितोपमाननिरूपणादेः
प्रकृताथशब्दार्थानन्तर्यावधित्वेनान्वया दवधिविशेषोपरक्तानन्तर्य
प्रतीत्यसम्भव इति वाच्यम्, आख्यातार्थविशेषणतयोपस्थितस्य
निरूपणादेरवधेरथशब्दार्थानन्तर्यविशेषणत्वेनान्वयासम्भवात्;
एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये आकांक्षाविर
हात्: "उपमानं निरूप्यत" इत्यादितो निरूपणकर्मत्वादेरुप
मानादौ बोधेन उपमानकर्मकत्वादि विशेषितनिरूपणाभानेन तादृश
निरूपणादेरानन्तर्यावधित्वेन भानासम्भवाच्चेति चेन्न;- अवधि
भूतोपमाननिरूपणान्तर्भावेणैवाथशब्दशक्त्यभ्युपगमात् । पूर्ववाक्यस्थ
क्रियातात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण तत्तत्क्रि-
याविशेषरूपाणामनुगमाच्छक्त्यैक्यसम्भवात् । बुद्धिविशेषविष
यतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण घटत्वपटत्वादिरूपसर्व
नामबोध्यतावच्छेदकविशेषधर्माणां सर्वनामशक्यतावच्छेदकतया
तदीयशक्त्यैक्यवत् । सामान्यतः पूर्वत्वस्य व्यावर्तकतया स्वपूर्वत्व
मेवानुगमकधर्मं निवेश्य मिति स्वपदार्थाननुगमाच्छक्त्यैक्यासम्भव
दोषस्सर्वनामशक्तिस्थलेऽपि सामान्यतो बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्य
व्यावर्तकतया स्वप्रयोगानुकूलबुद्धित्वेनैव निवेशनीयतया स्वत्वाननु
गमदोषवत्कथंचित्परिहरणीयः । "उपमानं निरूप्यत" इत्या
दितः उपमाननिरूपणत्वादिना निरूपणादिक्रियायाः शाब्दबोधेऽभा

नेपि शाब्दबोधोत्तरं तादृशरूपेण तत्तत्क्रियाबोधात्, तादृशरूपस्यापि तत्तद्वाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकताया अनुमानलभ्यतावच्छेदकवह्न्यस्तित्वादि धूमोऽस्तीत्यादि वाक्यतात्पर्यविषयतावच्छेदकताव त्सम्भवो बोध्यः। निरूपणयोः पौर्वापर्यकथनन्तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारलभ्यस्य तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य लाभाय । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारस्थले यस्य यदपेक्षया प्राक्कालीनत्वरूपं सिद्धत्वं प्रतीयते, असतिबाधके तस्य हेतुत्वं; यस्य यदपेक्षया उत्तरकालोत्पत्तिकत्वं यत्समानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपं साध्यत्वं प्रतीयते, तस्य तद्धेतुकत्वं प्रतीयत, इति व्युत्पत्तिः; पक्त्वाभुङ्क्ते पाथसिपीते तृषाशाम्यती त्यादितः पाकभोजन पाथःपानतृषाशान्त्याद्योः पौर्वापर्यस्य लाभात् । चैत्रोपाक्षीदिदानीं भुङ्क्ते इत्यादौ पाकभोजनाद्यो मिथः पौर्वापर्यस्य साक्षाच्छब्दतो यद्यपि न लाभः, पाककृतौ वर्तमानकालापेक्षया तीतत्वस्य भोजनकृतौ वर्तमानकालवृत्तित्वस्यैव शब्देन बोधनात्; तथापि यद्वर्तमानकृतिजन्यं तद्वर्तमानकालापेक्षया ऽतीता या कृति स्तज्जन्योत्तरमि ति व्याप्ते रर्थतो मिथः पौर्वापर्य लाभः ।

यत्तु "निरूप्यस" इत्यस्य वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययान्तत्वेन शब्दनिरूपणस्य साध्यतयोपस्थितेरिति तुच्छै रुक्तम् । तन्न साधु, आनन्तर्यवाचकाथशब्दत उपमानशब्दनिरूपणयोः पौर्वापर्यरूप सिद्धत्वसाध्यत्वयो बोधनात तयो र्हेतुहेतुमद्भावलाभसम्भवेन वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वरूपसाध्यत्वबोधस्या नर्थकलट्प्रत्ययान्तताया अनुपयोगा, द्वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययं विनापि पक्त्वाभुक्तवानित्यादौ पाकभोजनाद्यो र्हेतुहेतुमद्भावबोधेन सर्वत्र तदपेक्षाया असम्भवाच्च ।

हेतु हेतुमद्भावश्च यद्यपि नोक्तस्थलेषु शाब्दधीविषयः, तदुपस्थापकपदाभावात्; तथापि सिद्धसाध्यसमभिव्याहारेणा भिधानस्य हेतुहेतुमद्भावपरताया औत्सर्गिकत्वा त्तत्परत्वानुमानलभ्य एवा साविस्यदोषः । तदवाचकादेव पदात् लक्षणयैववा तच्छाब्दबोधः ।

यद्यपि निरूपणयोः कार्यकारणभावो न संगतिः, निरूप्ययोरेव तथाभावस्य तल्लक्षणाक्रान्तत्वात् ; प्रकृतेतस्य बाधोपि, उपमानम-निरूप्यापि शब्दनिरूपणसम्भवात ; एतेन निरूपणयोः कार्यकारण भावस्य संगतित्वविरहेपि क्रमनियामकाकांक्षया तत्प्रदर्शन मित्यपि परास्तं, निरूप्ययो रुपमानशब्दयोश्च सिद्धसाध्यभावेन प्रकृते ऽनुपस्थित्या नतयो र्हेतुहेतुमद्भावो व्युत्पत्तिलभ्यः; तथापि निरूपणयो स्तदवधारणे " सविशेषणेही " ति न्यायेन निरूपणविशेषणयो स्तल्लाभइतिपूर्वापरग्रन्थैक वाक्यताप्रतिपत्तये संगत्यात्मकतत्प्रदर्शनम् ।

यद्यपि फलद्वारा शब्दप्रमाणस्य ज्ञानकरणतापक्षे स्वरूपतोपि पदशक्तिग्रहात्मकोपमितिरूपशाब्दप्रमाकरणस्य शक्तिग्रहात्मकोपमानो पजीवकतावत उपमानस्यापि फलद्वारा ऽतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्यो पमितिकरणत्वे स्वरूपतोप्यतिदेशवाक्य ज्ञानाधीनतया प्रमाणयो रुपजीव्यो पजीवकभावेन तन्निरूपणयोः पौर्वापर्यनियमः, तथापि तन्निय मस्य संगतित्वा प्रयोजकतया न क्षतिः । संगतिप्रदर्शने प्रयोजना न्तरसत्त्वेन क्रमनियामकाकांक्षाशान्ते स्तत्प्रयोजनत्वविरहेपि न दोषः ।

मिश्रास्तु अन्यूनविषयकप्रमित्युपजीवकतायाः प्रमित्यन्तरनिष्ठायाः प्रमाणान्तराभिधान प्रयोजकत्वं निरपवादं, गवयो गवय पदवाच्य इत्युप मिते स्तादृशशाब्दबोधान्यूनविषयकत्वात, तदुपजीव्यत्वाच्च शाब्दप्रमितौ स्वान्यूनविषयकोपमित्युपजीवकत्व सत्वा त्तादृशोपमित्युपजीव्यातिदेशवा-क्यार्थज्ञानस्य गवयत्वविशिष्टाविषयकत्वेन न्यूनविषयकतयोपमितौ स्वान्यू नविषयकशाब्दप्रमित्युपजीवकत्वाभावात । वस्तुतो मानतावच्छे-दकधर्मावच्छिन्नोपजीव्यतानिरूपित मुपजीवकत्व मानन्तराभिधान प्रयोजकम् । शक्तिपरिच्छित्तिरेवोपमानफलं, नतु कारणतापरिच्छि-त्तिरपीति उपमानमात्रस्यैव शब्दोपजीव्यता, अतिदेश वाक्यातिरिक्त शब्दस्य च नोपमानोपजीव्यत्वमिति न कश्चि द्दोषइत्याहुः ।

## प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

---

स्वजातीयविजातीयव्यावृत्ततया ज्ञापनरूपनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वा च्छब्दप्रमाणस्ये तरभेदानुमापकं लक्षणमाह ( प्रयोगेति ) प्रयोगः-प्रकृत वाक्यं, तद्धेतुभूतं, यदर्थतत्त्वज्ञानं – प्रमारूप मर्थज्ञानम् , तज्जन्यश्शब्दः– प्रमाणशब्द इत्यर्थः ।

प्रमाणशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं, तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वं लक्षणम् । लक्ष्यतावच्छेदके शब्दत्वानन्तर्भावे प्रत्यक्षादा वव्याप्तिः , लक्षणे तदनन्तर्भावे तादृशज्ञानजन्यसंस्कारादा वतिव्याप्ति रुभयत्र तदन्तर्भावः । सच शब्दपदान्तरपूरणेन निर्वाह्यः; नतु काकाक्षि न्याया न्मध्यस्थशब्दपदस्यो भयत्र सम्बन्धात्, उद्देश्यविधेयोपस्थापक पदयोः पौर्वापर्यस्या कांक्षात्वेनो द्देश्यविधेयभावप्रयोजकतये कपदोप स्थाप्यस्य शब्दत्वस्य उद्देश्यविधेयकोट्योः प्रवेशायोगात् । नहि साल इत्येतावन्मात्रोक्तौ वृक्षत्वावान्तरजातिविशेषवृक्षत्वाभ्यां वृक्षस्यो पस्थितावपि पदान्तराध्याहारं विना सालो वृक्ष इत्यन्वयधीः ।

यत्तु कीदृक्शब्दः प्रमाणशब्द इत्याकांक्षायां प्रयोगहेतुभूतार्थ तत्त्वज्ञानजन्य इत्युत्तरमिति लक्षणदिशि शब्दपदासत्त्वेपि तादृश ज्ञानजन्यशब्दत्वरूपलक्षणलाभः, को रस आम्लस्येति प्रश्ने मधुर इत्येतावन्मात्रोत्तरेपि मधुरो रस आम्लस्येति बुद्ध्युत्पत्त्या प्रश्नो त्तरभावस्थले प्रश्नस्थकिंपदार्थान्वयितावच्छेदकविशिष्टे उत्तरप्रति पाद्यविशेषरूपान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति । तदपि न मनोज्ञं, उक्तस्थले प्रश्नस्थाम्रस्येत्यन्तानुषंगेणैवोपदर्शितबोधस्योत्पत्तेः । अत्र च कश्शब्दः प्रमाणमिति प्रश्नाश्रवणेन शब्दपदान्तरपूरणस्यावश्य कत्वात् । अन्यथा शब्दः प्रमाण मित्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसंगात् ।

वस्तुतः शाब्दोऽयम् इत्यादिप्रत्यक्षकरणस्य तादृशार्थबोधौपयि
काकांक्षारहितवाक्यस्य वारणाय प्रमासामान्यबोधकपदस्य शाब्द
प्रमारूपविशेषपरतया अवश्यवाच्यतया शाब्दप्रमाकरणत्वरूपलक्ष्य
तावच्छेदकलाभनिर्वाहात् लक्ष्यदिशि शब्दपदान्तरपूरणादिकं विनैव
प्रत्यक्षादिव्यावृत्तलक्ष्यतावच्छेदकलाभान्नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

मिश्रास्तु — प्रयोगहेतुभूतत्वं – प्रयोगसामग्रीसहकृतत्वं, भूधातोः
प्राप्त्यर्थकतया सहकार्यसहकारिभावसम्बन्धरूपप्राप्तेरेवात्र विवक्षि
तत्वात् प्रयोगसामग्रीसहकृतत्वस्य भूतान्तेन लाभः । एवं च प्रयोग
सामग्रीजन्यत्वे सत्यर्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वं पर्यवसितं लक्षणम् । प्रयोग
पदं शब्दपरम् । प्रकृतवाक्यार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्य शब्द
प्रागभावप्रत्यक्षस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया वाक्यार्थ
ज्ञानहेतुकस्य शाब्दप्रागभावरूपविषयजन्यस्य वारणाय प्रागभाव
मुपेक्ष्य हेतुपदस्य सामग्रीपर्यन्तपरत्वं, शब्दसामग्र्याः शब्दातिरिक्ते
अहेतुत्वात् । न च अर्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यपरतया आवश्यकत्वेन
प्रागभावप्रत्यक्षे नातिव्याप्त्यवकाशः, पयःकरणक सेकादिरूपवा-
क्यार्थस्य तत्प्रतिपाद्यत्वाभावादिति वाच्यं, तादृशवाक्यार्थविशिष्ट
वैशिष्ट्यबोधरूपस्य प्रागभावप्रत्यक्षस्य योग्यताज्ञानविधया तादृश
वाक्यार्थविषयकशाब्दबोधे हेतुत्वात् तादृशवाक्यार्थे तज्जन्यशाब्दबोध
विषयत्वरूप तत्प्रतिपाद्यत्वस्याक्षतत्वादिति वदन्ति । तन्न साधीयः,
शाब्दत्वस्य लक्षणे निवेशेनैवोपपत्तौ शब्दसामग्रीजन्यत्वपर्यन्तनिवेश
स्या नतिप्रयोजनत्वात्; वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानज्ञानोपयोगिनः
परकीयवाक्यार्थज्ञानेच्छादिद्वारा वाक्यप्रयोगहेतुत्वात् पयसासिंचती
तियोग्यवाक्ये वक्तृवाक्यार्थप्रमाजन्यतया लक्षणसमन्वयः । अयोग्य
वाक्यार्थज्ञानस्य प्रमात्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

अथ सामान्यतो वाक्यं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतानसम्भवति, शुकादिवाक्ये व्यभिचारत् ; – सतात्पर्यकवाक्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेपि नाव्यभिचारनिर्वाहः, विशिष्यवाक्यार्थज्ञानंविनापि विशकलितविशेष्यविशेषणयो र्ज्ञाना त्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वेन ज्ञात्वा विशिष्टबोधकवाक्य प्रयोगसम्भवात ; वस्तुतो निस्तात्पर्यकशुकादिवाक्यस्येव वाक्यार्थबुबोधयिषाधीनवाक्यस्यापि वाक्यार्थज्ञानाघटितसामग्रीत उत्पत्तिसम्भवात वाक्यार्थज्ञानमन्यथासिद्धमेव; एवं क्रमोत्पन्नवर्णसमुदायपर्याप्तवाक्यत्वावच्छिन्नस्य क्वचिदपि क्षणे नोत्पत्तिरिति वाक्यत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्व मसम्भवदुक्तिकं,एतेन योग्यस्थलेसर्वत्रपरमेश्वरीयवाक्यार्थज्ञानमादाया व्यभिचारोपपादनेपि न निस्तारइति चेत् ? माभूदुक्तवाक्यार्थज्ञानं वाक्येकारणं, तथापि तस्य तत्प्रयोजकत्व मनपवादमेव; तथाच लक्षणस्थ 'जन्य' पदस्य प्रयोज्यपरत्वा न्नानुपपत्तिः।

वस्तुत उपादानप्रत्यक्षविधया हेतुभूतभगवद्वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमादायैव संवादिशुकादिवाक्यइवसंवादिवाक्यान्तरेपि लक्षणसमन्वयः । नचैवं तत्वपदवैयर्थ्यम्, वह्निना सिञ्चतीतिवाक्ये वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्यो क्तयुक्तया अकारणत्वात, भगवतः प्रकृतवाक्यार्थज्ञानाभावात् अतिव्याप्त्यप्रसक्तेरिति वाच्यं; जन्यत्व प्रवेशेपि कालोपाधिमुद्रया वाक्यार्थभ्रमहेतुके विसंवादिवाक्येऽतिव्याप्ति वारणाय तत्पदस्यावश्यकत्वात् । वह्निना सिञ्चतीत्यादि वाक्येपि प्रत्येकपदार्थावान्तरवाक्यार्थतत्वज्ञानजन्यत्व मादाय अतिव्याप्तिवारणाय " प्रयोग हेतुभूते " ति । प्रत्येकपदेषु प्रत्येकवाक्येषु च तत्तदर्थ तत्वज्ञानजन्यतया तत्समुदायात्मक विसंवादिवाक्ये अर्थतत्वज्ञानजन्यत्वसत्वेपि कस्यापि पदार्थज्ञानस्य अवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्यवा लक्ष्यतावत्पदसमुदायाहेतुतया नातिव्याप्तिः ।

यद्यपि तत्तत्पदार्थ मवान्तरवाक्यार्थञ्चावगाहमानस्य भगवज्ज्ञानस्य समूहालम्बनरूपजन्यप्रमायाश्च तावत्पद समुदायैकरूपविसं-

वादिवाक्यहेतुतया तिव्याप्तिवारणशक्यमेव ; एवं प्रमास्वरूपयोग्य मात्रस्यलक्ष्यत्वे वह्निना सिञ्चतीत्यादिनिखिलवाक्यस्यैवाबाधित लक्ष्यार्थ गोचरप्रमाऽस्वरूपयोग्यत्वेन लक्ष्यतया प्रयोगहेतुभूतत्वादि विशेषणव्यावृत्त्यभावाद्वैयर्थ्यं ; तद्धर्मिणि तद्धर्मावगाहिप्रमाजनक शब्द स्तस्य धर्मिण स्तद्धर्मवत्त्वे प्रमाणमिति विषयविशेषनियन्त्रितप्रमाणलक्षण परत्वेपि भूतान्तविशेषणमनर्थकं ; पदार्थतत्त्व ज्ञानजन्यत्वस्य विसंवादिवाक्यसाधारण्येपि सेकादिधर्मिकवह्निकरणत्वादिप्रमाया अप्रसिद्ध्या विसंवादिवाक्ये तत्तद्धर्मिणि बाधिततद्धर्मांशे प्रमाणत्वा प्रसक्तेः; तथा प्येतादृशविशेष्यविशेषणनियन्त्रितलक्षणलाभाय भूतान्तम् ।

वस्तुतः घटः कर्मत्व मानयनं कृति रित्यादिस्वरूपा योग्य निराकांक्षवाक्यस्य घटकर्मकानयनादिरूपविषये प्रामाण्यवारणाय फलोपहितमात्रस्य लक्ष्यत्वे फलानुपधायक साकांक्षयोग्यवाक्येव्याप्तिवारणाय एवं यत्र यत्प्रतिपत्ते योग्य मुपधायकं वा तत्र तत्प्रमाजन्यत्वपर्यन्त मवश्यं वक्तव्यम् । तल्लाभायैव भूतान्त मर्थविशेषणम् । प्रकृतप्रयोगरूपहेतो र्यो भूतः प्राप्त इति व्युत्पत्त्या अर्थे स्वबोध्यत्वलाभात् अर्थपदस्य विशिष्य तत्तदर्थपरतामात्रोपगमेन तत्तदुक्तार्थलाभात् ।

अथवा – प्रयोगहेतुभूतत्वं – प्रयोगो हेतु र्यस्य तत्सम्बद्धत्वं, स्वजन्यज्ञानसमानविषयकत्वपर्यवसितं तादृशज्ञान एव विशेषणम् ; तावता एवं यत्र धर्मिणि यत्प्रतिपादकं तत्र तत्प्रमाजन्यत्वं निराकांक्षादिव्यावृत्तं लक्षणार्थः ।

अथ वर्णत्वेन शाब्दप्रमासामान्यं प्रति स्वरूपयोग्यतया प्रमाः स्वरूपयोग्यमात्रस्य लक्ष्यत्वे अर्थे स्वप्रतिपाद्यत्वविशेषणदान मयुक्तम्; नच – ध्वन्यात्मकशब्दवारणाय तदावश्यकता, शब्दत्वस्थले वर्णत्वं निवेश्यैव तद्वारणौ चित्यात ; वर्णत्वादिजाते स्तारत्वादिजातिवदप्रामाणिकतया शब्दत्वेनैव शाब्दप्रमासामान्यहेतुतया ध्वनेरपि लक्ष्यतौ

मित्याद्येति चेन्न;- घटः कर्मत्व मित्यादिनिराकांक्षवाक्यस्य शब्द स्वरूपेण घटकर्मत्वादिविषयकप्रमास्वरूपयोग्यत्वेपि प्रमात्वनियतधर्मावच्छिन्न तत्तदर्थविषयक प्रमानिष्ठकार्यतानिरूपित स्वरूपयोग्यताया एव तत्तदर्थनियन्त्रित प्रमाणलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकतया घटः कर्मत्व मित्यादा युक्तातिव्याप्ते रथे स्वप्रतिपाद्यत्वविशेषणदान मन्तरेण दुर्वारत्वात् । नहि घटः कर्मत्व मित्यादिवाक्यस्य प्रमात्वनियतकर्मत्वादिविशेष्यक घटादिप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूप योग्यता, तत्तदर्थबोधे परस्पराकांक्षतत्तदर्थोपस्थापकपदत्वेनैव स्वरूपयोग्यत्वा, दिति तादृशवाक्यस्यालक्ष्यत्वात् । नच - तत्र घट पदोत्तरा मपदत्वादिरूपाकांक्षाभ्रमा च्छाब्दबोधोत्पत्त्या तत्तदाकांक्षा ज्ञानविषयत्वेनैव तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधयोग्यता, नतु तादृशाकांक्षावत्त्वेनेति निराकांक्षवाक्यस्यापि स्वरूपयोग्यत्व मव्याहत मेवेति वाच्यं; तादृशरूपेण हेतुत्वे प्याकांक्षाभ्रमविषयतादृशवाक्यव्यक्तीनां स्वरूपायोग्यत्वस्य दुर्वारत्वात ।

प्रयोगो हेतुभूतो यस्यार्थतत्त्वज्ञानस्येति समासात् ज्ञानान्तं शाब्दप्रमापरं, तदेव जन्यं यस्येति बहुव्रीह्यन्तरावलम्बना च्छाब्दप्रमाकरणत्वं समुदितलक्षणवाक्यार्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणातिव्याप्तिवारणाय शाब्दत्वं प्रमाविशेषणतयोपात्तम् । शब्दपदस्य लक्ष्यदिश्येव सम्बन्धः । लक्ष्यतावच्छेदकं च शब्दप्रमाणत्वं शब्दप्रमाणव्यवहारविषयत्वं, नतु शाब्दप्रमाकरणत्वं, अतो न लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयो रभेद इत्यपि वर्णयन्ति ।

यथाश्रुतं तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वरूपं लक्षणं ज्ञायमानशब्दस्य करणताभिप्रायेण । अतीतानागतशब्दज्ञानादपि प्रमोत्पत्त्या शब्दज्ञानस्यैव करणत्वमिति स्वमतेतु शब्दज्ञानत्वं लक्षण मूह्यम् ।

प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिन श्चार्वाकस्यानुमानखण्ड एव निराकृतत्वात् सम्प्रति प्रत्यक्षानुमानोभयप्रामाण्यवादिनं सौगतं निराकर्तुं

ननु शब्दो नप्रमाणं । तथाहि –

---

तन्मतेन शंकते ( नन्विति ) शब्द स्तज्ज्ञानं वा, "न प्रमाणं" – न प्रमाणव्यवहारविषय इत्यर्थः । प्रमितिकरणत्वाभावस्य साध्यत्वे "तथाहि करणविशेषः प्रमाण" मित्यग्रिमग्रन्थेन प्रमाकरणत्वस्य प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकत्व मभिधाय, प्रमारूपफलायोगव्यव च्छिन्नत्वात्मकप्रमाकरणत्वाभावस्य हेतुत्वाभिधानविरोधात् । यदि च प्रमायोगव्यवच्छिन्नत्वविशिष्टप्रमाकरणत्वाभाव स्साध्यः, तादृशविशे- षणमात्रस्याभावो हेतु रित्युच्यते; तदा साध्याविशेषविरहेण यथाश्रुत स्यापि संगतिः । नच – विशिष्टप्रमाकरणत्वाभावस्य साध्यत्वे सा ध्याविशेषस्योक्तरीत्या परिहारेपि करणविशेष इत्यादिना प्रमाकर णत्वविशिष्टस्य प्रमाणपदवाच्यत्वाभिधानस्या नुपयोगित्वं दुर्वारं, प्रमाणपदार्थत्वाभावस्य साध्यत्वे च प्रमारूपफलायोगव्यवच्छिन्नत्वरूप प्रमाकरणत्वस्य प्रमाणपदार्थतानवच्छेदकत्वे तदभावस्य प्रमाणपदार्थ त्वाभावसाधकताया अप्रयोजकत्वेना निर्वाह्यत्वात् तादृशप्रमाकर णत्वस्य प्रमाणपदार्थतावच्छेदकत्वाभिधानसंगते रिति वाच्यं; फला योगव्यवच्छेदस्या भावरूपसाध्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रवेश एव फला योगव्यवच्छेदाभावरूपहेतो स्तादृशसाध्याव्याप्यत्वाप्रसक्त्या नाप्रयोजक त्वशंकेत्याविष्कर्तुं फलायोगव्यवच्छेद मन्तर्भाव्य "करणविशेषः प्रमाण" मित्यादिना साध्यस्थप्रमाणपदार्थविवरणस्यौचित्येन तद्ग्रन्थ संगतेः । शब्दस्य विषयतया स्वप्रत्यक्षकरणत्वेपि नांशतो बाधादिः, शब्दप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाया स्साध्यादिघटकत्वात् । व्यवहारघटित साध्यपक्षेपि शब्दप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणव्यवहारो विवक्षणीयः ।

करणविशेषः प्रमाणं ! करणंच तत् , यस्मिन् सति क्रियाभवत्येव। नच शब्देसति प्रमाभवत्येव,- इति नायं शब्दः प्रमाणम् ।

नच - शब्दोनप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्या प्रामाण्ययो र्व्याघातः,

---

( करणविशेष इति ) प्रमायाः करण मित्यर्थः । " प्रमाणम् "- प्रमाणपदार्थः । अतो नोद्देश्यविधेययो रेकरूपेणोपस्थित्याऽनन्वयः । ( यस्मिन् सतीति ) यदधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे स्वसमानाधि करणफलायोगो नास्ति, तत्करण मित्यर्थः । सामानाधिकरण्यं च कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः । अयोगः - अनुत्पत्तिः । " नच - शब्दे " तज्ज्ञानेवा " सति"- तदग्रिमक्षणे,''प्रमा भवत्येव''- नियमेनोत्पद्यते, तत्सत्त्वेपि सहकारि विलम्बेन व्यापारविलम्बेन तद्विलम्बादिति भावः । " इति वाक्यस्य "- इत्यादिभवदीयवाक्यस्य । ( प्रामाण्याप्रामाण्ययो र्व्याघात इति ) प्रामाण्ये शब्दस्या प्रामाण्यसाधनानुपपत्तिः; प्रामाण्याभावे भवतां तादृशशब्द प्रयोगानुपपत्तिः, परस्यशब्देऽप्रामाण्यविषयक प्रमोत्पत्त्यर्थ मेव तादृशवाक्य प्रयोगात् तादृशवाक्याप्रामाण्ये परकीय तादृश प्रमारूपेष्टसाधनत्व ज्ञानासम्भवात् ; नहि शब्देन साक्षादप्रामाण्य प्रमाया अजननेपि परम्परयानुमित्यात्मक तत्प्रमाजननसम्भवः, न्यायस्य तद्घट कवाक्यस्य च वाक्यार्थप्रमाद्वारैवानुमित्युपयोगित्वादितिभावः ।

न्यायस्य तद्घटकवाक्यस्यवा वाक्यार्थबोधा जनकत्वेपि प्रत्येक पदार्थोपस्थित्य संसर्गाग्रहमूलक वाक्यतात्पर्यविशिष्टार्थ गोचरमानसधी द्वारोद्देश्यानुमिति निर्वाहकत्वमक्षतमेवेति न विचारव्याघात इति

अस्या प्रमाण्येपि एतदुत्थाप्यानुमानाविसंवादात् ।

-इतिचेन्न ; —

आकांक्षादिमतः पदार्थस्मरणादि व्यापारवतः प्रमाणत्वेन तत्सत्त्वे प्रमोत्पत्ते रावश्यकत्वात् । अतथाभूतत्वे च फलाजनकत्वस्य करणान्तर साम्यात् ।

---

समाधत्ते (अस्या प्रामाण्येपीति)"अस्य"-शब्दो नप्रमाणमिति वाक्यस्य । "अप्रामाण्येपि" - साक्षात्प्रमाजनकत्वाभावेपि । "एतदुत्थाप्यानुमाना विसंवादात्"-परम्परया तन्निर्वाह्यानुमिते र्यथार्थत्वात् । एतदुत्थाप्यमाना विसंवादिति क्वचित्पाठः । अनुमानेति पाठेपि अनुपश्चान्मानमिति व्युत्पत्त्या मानसज्ञानमेव तदर्थइति केचि द्वर्णयन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

अस्माभिः शब्दत्वावच्छेदेन तज्ज्ञानत्वावच्छेदेनवा न प्रमाकरणत्व मुपेयते , अपितु तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण ; अतस्सौगतै स्तदवच्छेदेना प्रामाण्यं साधनीयम् , तच्च न सम्भवति, सकलसहकारिसमवहिते व्यापारविशिष्टे पक्षे उक्तहेतोरंशतो ऽसिद्धेरिति समाधत्ते ( आकांक्षेति ) "आकांक्षादिमतः" - आकांक्षाज्ञानादिरूप सहकारि समवहितस्य । "प्रमाणत्वेन" - प्रमोपधान प्रयोजकत्वेन । "तत्सत्वे"-तादृशस्य शब्दस्य तद्ज्ञानस्यवा सत्वे ( प्रमोत्पत्तेरावश्यकत्वादिति ) न चाकांक्षाज्ञानादिविशिष्टशब्दादि व्यापाराधिकरण क्षणानन्तरक्षणे फलोत्पत्ते रावश्यकत्वेपि यद्व्यक्तेः कारणत्व मभिमतं सह कार्यन्तरशून्यो य स्तस्य तद्व्यापारस्यवा धिकरणक्षण स्तदुत्तरक्षणे फलानुत्पत्त्या स्वाधिकरण क्षणाव्यवहितोत्तरकालत्व व्यापकफलोत्पत्तिकत्वरूपफलायोगव्यवच्छेद स्तत्र दुर्घट एवेत्यत आह ( अतथेति ) यत्पूर्वक्षणे नसहकारिसमवधानं तदाफलानुपधायकत्वस्य प्रत्यक्षाद्युपधायकचक्षुरादिव्यक्ति च्छेदाद्युपधायक वाश्यादिव्यक्ति साधारणतया करणत्वा विरोधादित्यर्थः ।

तथापि शब्दो नप्रमाणान्तरं,

---

तथाचायमाशयः । निरुक्तरूपफलायोग व्यवच्छेदो नकरणता घटकः, अपितु यावत्सहकारिसमवहित स्वव्यापाराधिकरणक्षणाव्यव हितोत्तरकालत्व व्यापकफलोत्पत्तिकत्व रूपएव । अन्यथा-इन्द्रियादेरप्य करणत्वापत्तेः । यादृच्च सौगतमते सन्मात्रस्य क्षणिकतया फलोपधायक स्य चक्षुरादे स्तद्व्यापारस्यवा ऽयदासत्वा (फलोत्पत्तिनियत स्वाधि करणक्षणाव्यवहितोत्तरकालत्व व्यापकफलोत्पत्तिकत्व मव्याहतम् , तदा तेषां शब्दादेरपि तथात्वात् न कथं करणत्वमिति समस्समाधिः ।

निरुक्तफलायोगव्यवच्छेदस्य कर्मादिकारकसाधारण्येपि नक्षतिः, उपधेयसंकरे प्युपाधिभेदेन करणादिकारकभेदात् । नचैवं करणत्वमस्तु, किं फलायोग व्यवच्छेदेनेति वाच्यं , इन्द्रिय-त्वादिना चक्षुरादे स्स्पार्शनादिस्वरूपयोग्यत्वेपि चक्षुषास्पृशतीत्याद्य प्रयोगात , अन्धेस्पृशतीत्याद्य प्रयोगाच्च ! अथैवमपि फलोपधायकत्व मेवकरणत्वमस्तु , किं फलायोगव्यवच्छेदानुसरणेन, फलोपधायक मात्रएव फलायोगव्यवच्छेदसत्त्वात् ; इति चेत ? सत्यं , ताद्दशापर्य वसितार्थएव फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमित्यस्य तात्पर्यम् । वस्तु तस्तु कर्मादिव्यावृत्तो यद्व्यापारः कारकान्तरव्यापाराव्यवधानेन फल निष्पादकस्तत्वं करणत्वं । अत एव पुरुषेण च्छिन्नत्ति कुठारइत्यादयो न प्रयोगाः । हस्तव्यापार्थकुठारादे र्यत्र करणत्वं तत्र हस्तेन च्छिन सीत्यादयः प्रयोगास्तु न मुख्या इत्यवधेयम् ।

शब्दस्यानुमानान्तर्भाववादी वैशेषिकः प्रत्यवतिष्ठते ( तथापीति ) शब्दस्य प्रमाणत्वेपि नासौ स्वविषयकप्रत्यक्षभिन्ना या अनुमित्यन्या

पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः ।

---

प्रमितिः स्वकरणमित्यर्थः । "नप्रमाणान्तर" मित्यस्य नानुमानभिन्नमिति नार्थः, ज्ञायमानलिंगस्य करणतामतेऽनुमानभेदासिद्धेः । अनुमान तादात्म्यस्य साध्यत्वेपि सिद्धसाधनं, न्यायमतेपि शब्दस्यालिंगत्वात् । उक्तसाध्ये तत्त्वे साधकाभावादिति हेतुरूह्यः ।

ननु आकांक्षादिमत्पदद्वयोपस्थापितयोः पदार्थयोः पूर्वाप्रतीत परस्य प्रमाणान्तरत्वं सेत्स्यतीत्यत आह ( पदार्थसंसर्गस्येति ) एतेन मूलोक्तसाध्ये अनुमानादेव सिद्धेरित्यस्य हेतो वैयधिकरण्येपि नक्षतिः ।

मिश्रास्तु " नप्रमाणान्तर " मित्यस्य क्लृप्त प्रमाणान्तर्भूतमित्यर्थः, तत्त्वंचोभयवादिसिद्ध स्वकरणकप्रमासामान्यकत्वं । अत्रैव साध्ये हेतुः " पदार्थसंसर्गस्ये " त्यादिः । तदर्थश्चानुमान साध्यार्थकत्वादिति । अनुमितिसामग्र्यधीन स्वकरणक प्रत्यक्षान्यप्रमिति सामान्यकत्वाद्धिति यावत् । अथवा अनुमानत्वेनैव संसर्गसाधकत्वादित्यर्थः । स्वनिष्ठ प्रत्यक्षान्यप्रमितिकरणतात्व व्यापकानुमितिकरणतात्व कत्वादिति यावत् । अखण्डाभावघटकतया नव्यभिचारावारक प्रत्यक्षान्यत्व विशेषण वैयर्थ्यमिति वर्णयन्ति । तच्चिन्त्यं , तादृशहेतोर्नैयायिका सिद्धत्वात् । यद्यपि प्रमाणान्तरत्वे साधकाभावोपि प्रमाणान्तरत्वबाध सिद्धः, तथापि साधकमव्यवस्थाप्य तदभावासिद्ध्युपन्यासेन वादिनिरोधो शक्य इति नदोषः ।

ननु गामभ्याजेत्यादि वाक्यज्ञानं यत्र वर्तते कर्मत्वाभ्या जनादि पदार्थे गोकर्मत्वादिपदार्थसंसर्गस्तत्र तत्संसर्गव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानमन्तरेण नानुमातुं शक्यते, तादृशवाक्यज्ञानं विनापि संसर्गसिद्धिस्सम्भवतीति वाक्यज्ञानम किंचित्करमिति वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यज्ञानान्वयव्यति रेकानुविधान मनुभवसिद्धं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्व मन्तरेण नोप

तथाहि-गामभ्याज दण्डेनेति पदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्य विषयस्मारित संसर्ग ज्ञानपूर्वकाणि,

---

पद्यते; नच साध्यपक्षज्ञानसम्पादकत्वेना : सन्निकृष्टार्थवाक्यस्यानु मानोपयोग इति वाच्यम् , आकांक्षादिराहितपदसमूहज्ञाना दपि सा-ध्याद्युपस्थितिसम्भवेना कांक्षादिमत्पदसमूहादिरूपवाक्यज्ञानान्वय व्यतिरेकानुविधानानुपपत्ते दुर्वारत्वा, दित्याशंक्य; श्रोतु रेकपदार्थे परपदार्थसंसर्गानुमापकस्य वाक्यज्ञानसापेक्षग्रहस्य लिंगस्य निय मतो न सम्भव इति वाक्यविशेषे आकांक्षादिघटित तद्विशेषत्वेन हेतुता, वक्तृवाक्यार्थज्ञानपूर्वकतानुमानमेव वाक्यार्थप्रतीत्यनुरोधेनोप गन्तव्यम् , अत आकांक्षादिमत्त्वेन वाक्यज्ञान मनुमानोपयोगि, वाक्यार्थज्ञानोपरक्तज्ञानसिद्धावेव च वाक्यार्थसिद्धि रित्याह ( तथा हीति ) लौकिकवाक्यस्थले वक्तृवाक्यार्थज्ञानानुमानेन वाक्यार्थ सिद्ध्या तदेवाप्रमाणं, वेदास्तु प्रमाणान्येवेति मीमांसका उपगच्छन्ति, तन्मता देतन्मतस्य विशेषं दर्शयितुं वेदवाक्यान्यपि पक्षतया निदिशति ( वैदिकेति ) एवं च मीमांसकमते वेदस्यापौरु षेयतया तत्र वक्तृज्ञानानुमानासम्भवेन वेदस्य प्रमाणान्तरता । एतन्मतेतु तत्रापि वक्तु र्भगवतो वा वाक्यार्थज्ञानानुमानेन वा क्यार्थसिद्धिसम्भवात वेदस्यापि नप्रमाणान्तरतेति विशेषो लभ्यते । ( तात्पर्येति ) स्वतात्पर्यविषयो यः स्वघटकपरस्पराकांक्षादिमत्पद स्मारितार्थयोः परस्परसंसर्ग स्तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः । गामभ्याजे त्यादिवाक्ये तद्घटकं यत्परस्पराकांक्षादिमद्गोपदद्वितीयापदादिकं तत्तदर्थयो मिथस्संसर्गस्याधाराधेयभावादे र्ज्ञानपूर्वकत्वसिद्ध्या भिमत सिद्धिः । अतात्पर्यविषयस्य गोकर्मत्वादे रेककालीनत्वादिसंसर्गस्या भ्याजनकृत्यादे श्च कार्यकारणविषयविषयिभावादिसम्बन्धस्यै कत्र तात्पर्ये परस्य सिद्धे र्वारणाय स्वतात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणम् ।

ननु तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धावपि तात्पर्यविषयतत्सिद्धौ बाधका-
भावा दभिमतसिद्धेः किं तात्पर्यविषयत्वविशेषणेनेति वाच्यम् , न्याय
मते तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धे श्शाब्दा दनुत्पत्त्या तत्साम्याय तादृश
विशेषणोपादानात् । स्वतात्पर्यविषयत्वं च तज्जन्यबोधविषयत्वेन
प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं, न्यायमते तात्पर्यविषयस्या प्रकृतवाक्यस्थपद
स्मारितार्थसंसर्गस्या सिद्ध्या प्रकृतानुमानादपि तादृशसंसर्गसिद्धि
वारणाय स्वघटकपदस्मारितार्थ प्रतियोगिकत्वं संसर्गविशेषणं । प्रकृत
वाक्यस्थयो रपि ययोः पदयो र्नाकांक्षासत्ति वा तत्पदद्वयार्थयोरपि
तात्पर्यविषयसंसर्गस्यासिद्ध्या तत्सिद्धिवारणाय परस्पराकांक्षादिमत्त्वं
पदविशेषणम् । ननु प्रकृतवाक्यघटकगवादिपदयो र्मिथस्साकांक्षयो
यावर्थौ तयो राधाराधेयभावरूपाकांक्षानिरूपकसम्बन्ध एव न्याय
मते भासते, नतु तात्पर्यविषयोपि तत्तत्पदाकांक्षादिनिरूपकैककालीनत्वा
दिसंसर्ग इति वैशेषिकमते उक्तानुमाना त्कथं तद्भाननिर्वाह इति वा-
च्यम् ; स्वघटकपदद्वयाकांक्षानिरूपकत्वस्य संसर्गविशेषणतयोपपत्तेः ।
वस्तुतः यत्संसर्गनिरूपित परस्पराकांक्षादिमत्पदद्वयघटितं यद्वाक्यं
तत्पदद्वयार्थयो र्मिथस्तत्संसर्गज्ञानपूर्वकमिति सामान्यव्याप्त्या दरा त्सा
ध्ये आकांक्षादिमत्त्वं न प्रवेश्यं, हेतुस्थयत्पदीय यदर्थ घटितहेतौ पक्षधर्मता
ज्ञाने साध्यस्थ तत्पदीय तदर्थघटितसाध्यस्यैव पक्षधर्मताबलेन सामान्यमुख
व्याप्तितः सिद्धिनियमात् ययोः पदयो र्नाकांक्षादिकं तयो र्हेत्वघटकतया
उक्तातिप्रसंगा नवकाशात् । एवं स्वघटकपदद्वय घटितत्वरूप हेत्व
सत्त्वेन हेतुस्थयत्पदेन तदुपादानासम्भवात् उक्तरीत्यातिप्रसंगशंका
नवकाशात् । यद्यपि साध्ये तात्पर्यप्रवेशनमप्यफलं, तत्प्र
वेशेपि हेतौ तात्पर्यनिवेशस्यावश्यकतया यत्संसर्गपर पदद्वयघटितं
यद्वाक्यं त त्तत्संसर्गज्ञानपूर्वकमिति सामान्यव्याप्त्या पक्षधर्मताबलात्
तात्पर्यविषय संसर्गमात्र सिद्धिसम्भवात् ; तथापि पक्षधर्मताबला
त्तात्पर्यविषयोय स्संसर्ग स्तज्ज्ञानपूर्वकत्वमेव सिद्ध्यतीति प्रदर्शनार्थं

मेव संसर्गे मूलकृत स्तात्पर्यविषयत्वोत्कीर्तनं, नतु तस्य साध्यघटकत्वं तदभिप्रेतमिति न विरोधः । अथ योर्वृत्त्यापदस्मारितत्वलाभायवा, तेन समवायादिनासम्बन्धेन पदस्मारितस्याकाशादे स्संसर्गस्यतात्पर्यविष-यत्वेपि न सिद्धिः । तत्पदस्मारितार्थे तत्पदतात्पर्यमपि निवेश्यम् , अन्यथा गामभ्याजेत्यादौ गोपदार्थसंसर्गत्वादिना यत्र गवादिपदस्मा-रित पृथिव्यादिसम्बन्धस्यापि वक्तृतात्पर्यविषयता गवादिपदतात्पर्य विशेषतः पशुविशेषादावेव तत्र पृथिव्यादिसंसर्गसिद्धिप्रसंगात् । धूमपदा द्धूमज्ञाने ऽनुमानाद्वह्निधीर्भविष्यतीत्यभिसन्धाय यत्र धूमोस्तीतिवाक्य मुच्चरितं तत्र धूमपदेनलक्षणयावह्नेस्स्मारितत्वेपि न प्रथमतोवह्नि संसर्गधीः, स्वजन्यबोधविषयत्व प्रकारकेच्छारूप स्वतात्पर्यनिवेशात , उक्ततात्पर्येच्च वह्निबोधांशे धूमपद प्रयोज्यत्वस्यैव भानाद्वह्नेस्तद्विषयत्वेपि अतिप्रसंगविरहात । अथ पदार्थसंसर्गेच्च तात्पर्यविशेषणप्रवेशेपि यत्रा ख्यातस्य मुख्यार्थेकृतौ अभ्याजनरूपधात्वर्थस्य विषयितारूपसंसर्गे लक्ष्यार्थसंयोगादिरूपव्यापारेच्च तस्यानुकूलतारूपसंसर्गेतात्पर्यं, तत्र कृतावभ्याजनस्यानुकूलतासम्बन्धः कथं न सिद्ध्यति, अभ्याजनकृ-त्योः पदार्थयोरनुकूलतासंसर्गस्य च तात्पर्यविषयत्वात ; नच तत्र कृतिनिष्ठानुकूलत्वस्य तात्पर्याविषयत्वान्नतत्सिद्धिरितिवाच्यम् , अनुकूलतासंसर्गस्य व्यापारांशे बोधोभवत्वित्यभिप्रायेण सामान्यतः कृतिनिष्ठानुकूलताया अपिभानात ; एवं यत्र गोरानयनमित्यादौ गोपदार्थ पशुविशेषीयत्वेन षष्ठ्यर्थकर्मत्वांशे संसर्गप्रतीति र्भवतु गोपदार्थेषु प्रतियोगित्वेन षष्ठ्यर्थसम्बन्धांशे संसर्गप्रतीति र्भवत्वि त्याकाराभिप्रायः , तत्रेष्वादि प्रतियोगिक कर्मत्वानुयोगिक संसर्ग सिद्धिप्रसंगश्च , इष्वादेः कर्मत्वादेश्च पदार्थस्य सामान्यत स्तत्सं-सर्गस्यच तात्पर्य विषयत्वात; इति चेत्? सत्यं, तत्पदार्थ संसर्गयोः पृथ क्तात्पर्यविषयत्वविशेषणे नैतादृशातिप्रसंग वारणसम्भव इति तत्पदस्मारित यद्यदर्थ प्रतियोग्य नुयोगिकत्वेन यत्संसर्ग

# आकांक्षादिमत्पद कदम्बत्वात् ,

बोधोभिमतः तत्प्रतियोगिक तदनुयोगिकतत्संसर्ग ज्ञानपूर्वकाणीत्येव साध्यं विवक्षणीयं, तथासति च नोक्तातिप्रसंगः , सामान्य व्याप्त्यापक्षधर्मताबलेन च पूर्वानुपस्थित तत्तत्पदार्थ प्रतियोग्य नुयोगिक तत्तत्संसर्गक वाक्यार्थ घटितोक्तसाध्य सिद्धेरपिसम्भवः । एवञ्च विशिष्य वाक्यार्थसिद्ध्या प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहेपि उक्ता नुमानाद्भवति । एवंच सिद्धान्ते 'स्मारितपदार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वका णी' ति अनुमिति स्स्यादित्यनेन यत्प्रवर्तक ज्ञानानिर्वाह कथनं तत्सा- मान्यव्याप्त्या प्रसिद्ध विशेषधी र्नभवतीत्याशयेन । प्रवर्तक ज्ञा नानिर्वाहकथनंच दर्शितातिप्रसंग वारणा निर्वाहस्या प्युपलक्षणम् । नच स्वप्रतियोगित्वा नुयोगित्वाभ्यां तत्तत्पदबोध्यत्वेन यो भिप्रायः तद्विषय तत्तत्पद स्मारितार्थ प्रतियोगिकीय स्संसर्ग स्तज्ज्ञानपूर्वका- णीत्येव साधनीयमिति नोक्तातिप्रसंगइति वाच्यम्, तत्रापि साध्य घटक संसर्ग स्वत्व निवेशेनाननुगमेन तादृशानुमाना निर्वाहात् । वाक्यान्तर घटक पदद्वय तात्पर्य विषयस्य प्रकृत वाक्यघटक परस्परा कांक्षारहित पदद्वय तात्पर्यविषयस्य च संसर्गस्य सिद्धिवारणाय यद्यत्पदार्थयो स्संसर्गसिद्धि रुद्देश्या तत्तत्पदयो र्विशिष्य साध्यहेत्वो रवश्यनिवेशनीय- तया सामान्यव्याप्त्या अप्रसिद्ध विशेष सिद्धि स्वीकार मन्तरेणा निर्वाहाच्च । ( आकांक्षादिमदिति ) परस्पराकांक्षासत्तियोग्यताव त्प दद्वय घटितत्वादित्यर्थः । निराकांक्षायोग्यपदद्वय घटितवाक्ये योग्यताघटितवाक्ये योग्यताघटित हेत्वभावेपि योग्यानिराकांक्षवाक्ये पू- र्वोक्तदिशा साध्ये आकांक्षाप्रवेशेन शुकवाक्यइव परमेश्वरीय संसर्ग प्रमापूर्वकत्व सत्त्वेपि व्यभिचारो दुर्वारइति हेतौ आकांक्षाप्रवेशः । यदिच साध्ये आकांक्षामप्रवेश्य सामान्यव्याप्त्योक्तातिप्रसंगो वार्यते, तदा व्यभिचाराभावेपि निराकांक्षपदयो र्हेतुघटकत्वे प्रकृतस्थले ग-

श्वादिपद तृतीयादि पदार्थयो स्संसर्ग सिद्धिप्रसंगइति तद्वारणायमि श्वस्साकांक्षयत्तत्पदघटितं यद्वाक्यमिति हेतौ निवेशस्यावश्यकतया हे तावाकांक्षा निवेशस्यावश्यकता ।

मिश्रास्तु संसर्गतात्पर्यरहिते निराकांक्षे तात्पर्यघटितसाध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ आकांक्षाप्रवेशनमावश्यकम् । नच सर्वत्र योग्यनिराकांक्षेभगवतएव तात्पर्यं संसर्गप्रमांचादाय साध्यसत्त्वमुपपा-दयितुंशक्यते, अबोधकेनिराकांक्षे तद्वाक्यजन्यत्वेन संसर्गबोधविषयके च्छारूपतात्पर्यस्य भगवतोऽप्यभावात् ; तदिच्छाया व्यधिकरणा प्रकार त्वाच्च । अथ शुकवाक्ये आकांक्षादिसत्त्वेपि तात्पर्यगर्भसाध्यासत्त्वेन व्य-भिचारस्य दुर्वारतया हेतौ तात्पर्यप्रवेशावश्यकतया नोक्तव्यभिचारस्या प्यवकाशः । नच शुकवाक्ये व्यभिचारवारणायसामान्यतः किंचि दर्थपरत्वमेवनिवेश्यं, अतः पदार्थस्वरूपपरमिथ स्संसर्गतात्पर्यशून्ये नि-राकांक्षे व्यभिचारवारणायाकांक्षा निवेशनमिति वाच्यम् ; पदार्थस्वरू-पपर संसर्गतात्पर्यरहितसाकांक्ष वाक्यस्यापिसम्भवात , तत्र व्यभिचा-रवारणाय संसर्गतात्पर्यस्यापि हेतौ निवेशनीयतयाऽऽकांक्षाया अनिवे शेप्युक्त व्यभिचारानवकाशादिति चेन्न; - संसर्गतात्पर्यस्यैवाकांक्षा पदेन विवक्षितत्वादित्याहुः ।

नचैवं एतन्मते योग्यतासत्तिमत्त्वेसति संसृष्टार्थपरत्वादिति लीलावतीकारीय हेत्वविशेषः, तत्रान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्य-ताया निवेशात् । अत्र च बाधकप्रमाणाभावरूपाया स्तस्यानिवेशेन विशेषात् ।

नचैवं घटः कर्मत्वमानयनंकृति रित्यादावप्युक्तहेतुना संसर्ग सिद्धिसम्भवात् तद्व्यावृत्तये आकांक्षाया आनुमानिकवाक्यार्थबोधे सापेक्षता नस्यादितिवाच्यम् , परस्परसाकांक्षपदयोः परस्परस्वार्थ संसर्गतात्पर्येण सुबोधयिषुणा प्रयोगा दाकांक्षाया स्संसर्गतात्पर्यग्राहक-त्वेन प्रकृतानुमानोपयोग निर्वाहात् ।

इदमत्रावधेयम् । साध्ये तात्पर्यविशेषण प्रवेशेन व्यभिचारप्रस क्तिमभिदधानस्य मिश्रस्य स्वार्थानुमानेपि व्यर्थविशेषणता न दोषइत्यभि प्रेतं । तथाच तन्मते यथाश्रुताकांक्षाया अपि परस्पराकांक्षारहितपद द्वयार्थ तत्संसर्गसिद्धिवारणाय तात्पर्यवत्साध्य घटकता । तथाच हेतुस्थाकांक्षापरमेवेति तस्य संसर्गपरत्वार्थकत्वमुक्तं । एतद्रीत्यैव संसर्गतात्पर्यघटिते लीलावतीकारीयहेतौ निराकांक्षे मणिकारस्य व्य भिचारप्रदर्शनं संगमयितुं शक्यते । यत्तु पदार्थान्तरसंसर्गसिद्धिवारणाय स्वप्रतिपाद्यत्वं साध्यस्थ संसर्ग विशेषणं, एवञ्च निराकांक्षे स्वप्र तिपाद्यसंसर्गाप्रसिद्ध्यासाध्यासत्वेन व्यभिचारवारणाय हेतावप्याकांक्षा विशेषणम् ; नच तथासति तात्पर्यविषयत्वादिविशेषण वैयर्थ्यं, तात्पर्या विषयसंसर्गादे स्स्वप्रतिपाद्यत्वाभावेनैवानतिप्रसंगादितिवाच्यं, स्व प्रति पाद्यत्वं स्वरूपयोग्यप्रतिपत्तिविषयत्वं, तात्पर्याविषयसंसर्गस्यापि तथात्व मक्षतमेव, एवंच संसर्गप्रतिपत्ति स्वरूपयोग्यनिराकांक्षे व्यभिचारवारणाय हेता वाकांक्षादिमत्यापि आकांक्षादि ज्ञानविरहेणाप्रत्यायके व्यभिचारः। यद्विचा कांक्षादि ज्ञानाविषये तद्घटितहेतो र्व्यभिचार ज्ञाना सम्भवात् स्वरूपसतोव्यभिचारस्य च स्वार्थानुमाने अदोषत्वान्न दो- ष इत्युच्यते, तदा आकांक्षादिमत्व ज्ञानविषये प्रतिबन्धक सिद्धि सामग्रीविशेषादि वशेना प्रत्यायके वाक्ये व्यभिचार ज्ञानसम्भवात् अनुमानानुपपत्ति र्दुर्वारैव । नच यदा वाक्यविशेषे आकांक्षादि मत्वं ग्रहीत्वा व्यभिचारोग्राह्यः, तदा प्रतिबन्धक समवधाने वाक्यार्थ बोधानुत्पत्त्या नुमित्यनुत्पत्ति र्नक्षतिमावहति, यदिच तदा नोक्तप्रतिबन्धक समवधानं, तदा तत्राकांक्षादिमत्व ज्ञानात् तद्वा- क्यस्य प्रत्यायकत्व मावश्यकमिति व्यभिचारस्य ना वकाश इति वाच्यं; यदा व्यभिचारग्रहविषय वाक्यान्तरार्थ ज्ञानस्यैव प्रति बन्धक समवधानं नतु प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानस्य तदा प्रकृतवाक्यार्थं सिद्ध्यर्थं मनुमानस्याप्यवश्य निर्वाह्यत्वात तन्निर्वाहस्य च सामान्य

व्याप्तिः ग्रहपरिपन्थि व्यभिचार ज्ञानेनाशक्यत्वात् इति , परास्तम् – प्रतिबन्धक समवहिताकांक्षा ज्ञानविषय वाक्यस्यापि स्वरूपयोग्य त्वेन स्वप्रतिपाद्यत्व प्रसिध्या टक व्यभिचारानवकाशादिति । तदसत् , स्वरूपयोग्यत्वस्य प्रतिपाद्यताघटकत्वे -पदार्थान्तर संसर्ग व्यावर्तना सम्भवात् । पदार्थपदस्य प्रकृत पदार्थ परता मुपगम्यैव तस्य व्यावर्त नीयत्वात् । यदिच हेतु विशेषण सार्थकत्वायैव स्वरूपयोग्यक प्रतीतिनिरूपक स्वरूप प्रतिपाद्यत्वं साध्ये निवेश्यते तदा संसर्ग प्रति पादकत्व साध्यएव पर्यवसानादिति " यत्विव " इत्यादिमूलेनताहश साध्य दूषणविरोधइतिदिक् ।

आदिपदेना सत्तियोग्यतयोः परिग्रहः । आसत्तिर व्य वधानेनान्वय प्रतियोग्युपस्थापकत्वं, तदुपादानाद् नासन्नयो राकांक्षादि मत्पदयो रासत्ति गर्भसाध्याभावेन स्वातन्त्र्येण सत्ते स्साध्यघटकत्वेपि हेतु विशेषण सार्थक्यानुरोधेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् इत्यादौ व्यवधानेनोपस्थितयो गिर्यग्निमत्पदयो स्तत्पदार्थविषयस्यापि सम्बन्धस्य न्यामतेशाब्दबोधाविषयस्य सिद्धिकारणाय वा स्मारित- तया व्यवधानेन स्मारितत्वरूपस्य निर्वचणीयतया तद्गर्भसाध्याभा- वेन प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य नावकाशः । वृत्त्या पदस्मारितत्वमासत्तिः, तदनिवेशे वृत्त्यनुपस्थित वृत्त्यास्मारितत्व गर्भसाध्याभावेन व्यभि- चारस्य इति तन्निवेशइतिकेचित । योग्यताया अनिवेशे ऽ योग्यस्थले एकपदार्थ प्रतियोगिकापरपदार्थानुयोगिकसंसर्गाप्रसिद्ध्या तद्घटित साध्यासत्त्वाद्व्यभिचारइति तत्रतन्निवेशः । योग्यताच विशिष्यएकपदे परपदस्य यत्पदार्थप्रतियोगिकत्व स्वार्थानुयोगिकत्व बाधकप्रमाणा भाव स्तत्संसर्गकत्वम् । एवंच स्वघटकीभूत गवामादिपदाकांक्षा निरूपक गवाद्यमादिपदस्मारितार्थ प्रतियोग्यनुयोगिकत्वबाधक प्रमा- णाभाववत्पदस्मारितार्थप्रतियोग्यनुयोगिकत्व बुबोधयिषा विषय- संसर्गकत्वं हेतुः फलितः । निरूपकान्तं प्रमाणाभाववदन्तं च

संसर्गविशेषणम् । तादृशद्विविधपदाकांक्षानिरूपक तत्तत्पदस्मारितार्थ प्रतियोग्यनुयोगिकत्व बुबोधयिषाविषयतत्तत्पदस्मारितार्थ प्रतियोग्य नुयोगिकसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वंपक्षधर्मतावच्छेदकं प्रकृते साध्यम् । तत्पद सर्वत्र यत्त्वतत्त्वाभ्यां निवेश्य सामान्यव्याप्ति रादरणीया, नतु विशिष्य, तेन न घट मानयेत्यादिवाक्यस्य दृष्टान्तत्वानिर्वाहः । नवा साध्य प्रसिद्धिमात्रेण कृतकृत्यता ।

एतेन घटः कर्मत्वमित्यादिपदद्वयस्याप्यभेदान्वये साका क्षतया भेदान्वये योग्यतया च हेतुसत्त्वा तत्पदद्वयाकां क्षानिरूपक तत्तत्पदार्थप्रतियोग्यनुयोगिकसंसर्गाप्रसिद्ध्या साध्या सत्त्वेन व्यभिचारः, एवं वह्निना सिञ्चतीत्यादौ लक्षणादिना ह्रदा- दिस्मारित जलादिनिरूपित तात्पर्याविषयसंसर्गघटितयोग्यतासत्त्वा द्ध्रदादिसंसर्गतात्पर्यसत्त्वा च हेतुसत्त्वेन तात्पर्यविषयवह्निसेककार- णत्वादि प्रतियोग्यनुयोगिक संसर्गाप्रसिद्ध्या साध्यासत्त्वेनव्यभिचारः, एवं तत्रैव स्मारितार्थप्र प्रतियोगिक तात्पर्यविषय संसर्गघटितयो ग्यतासत्त्वेन तात्पर्याविषय स्मारितार्थ संसर्गघटित साध्यासत्त्वेन व्य भिचारइति निरस्तं; प्रथमे आकांक्षानिरूपक संसर्गस्य योग्यता घटकतया न्यत्र तात्पर्यविषयसंसर्गस्या तथात्वेना स्मारितार्थ प्रतियोगि कतात्पर्य विषयसंसर्गस्यच तथात्वेन दर्शित निष्कृष्टहेतव सत्त्व ।

गवामादिपद स्मारितगोकर्मत्वादिसंसर्गस्य यत्र तदर्थ योग्यनुयोगिकत्वेन न बुबोधयिषितत्वम्, अपितु तादृशपदस्मा रितार्थान्तरप्रतियोग्यनुयोगिकत्वेनैव, तत्र गोकर्मत्वादिप्रतियोग्य योगिकत्वेन तत्संसर्गसिद्धिवारणाय साध्यघटकबुबोधयिषायां त त्पदस्मारितार्थप्रतियोग्यनुयोगिकत्वावगाहित्वं निवेशितम् । संस तत्तत्पदार्थप्रतियोगिकत्वाद्यभाने प्रवर्तकज्ञानानिर्वाह इति तत्र तारि

घटमानयेति[पद]वत्। योग्यतासत्तिमत्त्वेसति संसृ
ष्टार्थ परत्वात्, तत्परसन्निधिमत्त्वाद्वेतिन हेतुः; सं
सृष्टोहि योर्थस्तत्परत्वं तत्परसन्निधिमत्त्वंवा असिद्धं,

---

षणप्रवेशः । (घट मानयेति [पद] वदिति) नच ताहशवाक्येपि संसर्गज्ञानपूर्वकत्व मीदृशानुमानान्तरेण ग्राह्यं, तदनुमानदृष्टान्तेप्यनुमानान्तरेणैवेत्यनवस्थेति वाच्यम् ; तादृशानवस्थाया इष्टत्वात् । अविरळतदनुमानपरम्पराया एवानिष्टत्वात्, तस्यास्तु सुषुप्त्यादिना विच्छेदेन बाधितत्वात । दृष्टान्ते कालान्तरानुमित साध्यस्मृत्यैवानुमाननिर्वाहेणा विरळानुमितिपरम्परायाः प्रकृतेन पेक्षणात् । ईदृशानुमानं विनापि स्ववाक्ये अनुव्यवसायोपस्थितस्वीयवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वस्य सुग्रहतया तस्य दृष्टान्ततया प्युपपत्तेः । उक्तसाध्ये लीलावतीकारीय हेतुद्वयं दूषयति ( योग्यतासत्तीत्यादि ) ( संसृष्टेति ) संसृष्टार्थपरत्वं एकपदार्थ स्यान्यपदार्थ संसर्ग प्रतीतीच्छयो च्चरितत्वं , नत्वेकपदार्थ संसर्गवदपरपदार्थ प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमित्याशयेन योग्यतोपादानं । अन्यथा एकपदार्थ संसर्गवदपरपदार्थस्यायोग्यस्थले प्रसिद्ध्याविशेष्यदळासत्त्वेनैव व्यभिचारवारणे तद्वैयर्थ्यापातात् । संसृष्टोहियोर्थ इत्यादिदूषणाभिधानं चाशयमस्फुटतया ऽ विज्ञायायोग्यत्वाघटित द्वितीयहेतौ च तत्परत्वं संसृष्टोयोर्थस्तत्परत्वमेव, अतो योग्यता तत्र नोपात्ता । अत्र च तादृशविशेषण माशयावबोधे नैवेत्यवधेयम् । (तत्परेति) संसृष्टार्थपरत्वे सत्यासत्तिमत्वादित्यर्थः ( संसृष्टोहीति ) संसृष्टोर्थइत्यस्य एकपदार्थसंसृष्टोपरपदार्थ इत्यर्थः । "असिद्धं"-अनुमानात्पूर्वमनिश्चितम् । तथा च पक्षे हेतुतावच्छेदक

संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः ।

संसृष्टत्व प्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारक प्रतीतिपर सन्निधिमत्त्वंवा अनाप्तोक्ते निराकांक्षेच व्यभिचारि । संसर्गस्य बहुप्रकारत्वेपि नानाभिमत संसर्गसिद्धिः,

---

विशिष्टहेतुमत्तानिश्चयाभावाद नुमित्यनुपपत्तिरितिभावः । ( संसर्गस्येति ) " संसर्गस्य "- तादृशहेतुघटकस्यैकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गस्य । "प्राग- प्रतीतेः"- अनुमानात्पूर्वमनिश्चयात् ।

यद्यपि स्वोक्तहेतुघटकबाधक मानाभावरूपयोग्यताया अपि वाक्या र्थवदनिश्चयात्तु स्योनुयोगः, तथापि वाक्यार्थीभूतसंसर्गस्य पूर्वनिश्चयोप गमे ततएवानुमानकार्यनिर्वाहा दनुमानवैयर्थ्यमिति तदुपगमासम्भवः; बाधकप्रमाणाभावरूप योग्यताया निश्चयोपगमेतु न तथेति विशेषः । तन्निश्चयस्याप्यसम्भवेनोपगमासम्भवइति स्वीयहेतावपि दूषणं पुन- रग्रेवक्ष्यते । प्रथमहेतौ योग्यतोपादानवैयर्थ्यमपि बोध्यम् ।

ननु एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गवत्त्वं न हेतुघटकं, येनोक्तदो- षस्स्यात्, किन्तु तात्पर्यघटकं प्रतीति विशेषणतयैव पदार्थसंसर्गस्य हेतुघटकतेत्याशंक्य दूषणान्तरमाह ( संसृष्टत्वेति ) एकपदार्थे अपर पदार्थप्रकारकसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वमित्यर्थः । " तत्परसन्नि- धिमत्त्वं"- तादृशप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वेसति आसत्तिमत्त्वम् । " अना- प्तोक्ते "- अयोग्यवाक्ये । नच तत्र योग्यताघटित प्रथमहेतौव्यभि- चारइति वाच्यम् ; स्थिरजलाभिप्रायप्रयुक्ते पयसासिञ्चतीत्ययोग्य- वाक्ये तन्मतसिद्धान्वय प्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्यतासत्त्वेन व्यभि- चारात । तात्पर्यनिवेशन प्रयोजनं दर्शयति ( संसर्गस्येति ) प्रकृत वाक्यघटकपदोपस्थापितार्थसंसर्गस्य, " बहुप्रकारत्वेपि "- तात्पर्यविषय

तस्य तात्पर्याविषयत्वात् । अन्यथा शब्दादप्य भिमतान्वय बोधो नस्यात् ॥

अत एव विशेषणविशेष्यभाव वदर्थकानि,

---

तया विषयभेदेन नानाविधत्वेपि । "नानभिमतसंसर्गसिद्धिः" -न तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धिः । "तस्य"-तात्पर्याविषयसंसर्गस्य । "तात्पर्याविषयत्वात्"-तात्पर्यविषयतात्मक विशेषणाभावेन यथोक्तसाध्ये अप्रवेशात् ।

केचित्तु प्रकृतपदार्थसंसर्गस्य प्रकृतशब्दजन्यबोधविषयतया नैयायिकाभिमत तदनभिमतभेदेनानेकविधत्वेपि न शाब्दबोधविषयतया नैयायिकानभिमतसंसर्गसिद्धिः, तस्य तात्पर्याविषयत्व नियतत्वात् , इति व्याचक्रुः ।

ननु तात्पर्यस्य संसर्गविशेषणत्वे तज्ज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वेन तज्ज्ञानशून्यदशायां संसर्गासिद्धिप्रसंग इत्यतआह ( अन्यथेति ) " अन्यथा "-तात्पर्याभावस्य संसर्गाभावाप्रयोजकत्वे ( शब्दादपीति ) न्यायमतेपि शब्दादित्यर्थः । "अभिमतान्वयबोधः"-तात्पर्याविषयसंसर्गाविषयकसंसर्गबोधः । ( नस्यादिति )तथाच तात्पर्याभावस्य संसर्गाभाव प्रयोजकत्व मुभयमतएव, परन्तुन्यायमते तात्पर्य ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुतया वैशेषिकमते साध्यहेतु ज्ञानसम्पादकतयेति तज्ज्ञान विरहदशायां नकस्यापि मते संसर्गबोध इतिभावः । केचित्तु साध्यशरीरे संसर्ग संसर्गविधयैव प्रवेशयन्ति, तन्मते संसर्ग तात्पर्यविशेषण प्रवेशो न सम्भवति, तेन रूपेण संसर्गताया अप्रामाणिकत्वादिति तन्मतं अनभिमत संसर्ग सिद्धिप्रसंगेनैव निराकुरुते ( अतएवेति ) तात्पर्याविषय संसर्ग सिद्धि प्रसंगादेवेत्यर्थः । ( विशेष्यभावचदर्थकानीति )

तद्बोधपूर्वकाणिवेति न साध्यम् ॥

यत्तु स्मारितार्थ संसर्गवन्तीति साध्यं, मत्वर्थश्च लिंगतया ज्ञापकत्वम् ,

---

अपरपदार्थविशेषितस्वार्थबोधकानीत्यर्थः । अपरपदार्थ वत्स्वार्थ बोधकानीतियावत । विषयता विशेषस्वरूप विशेषण विशेष्यभावः साध्यघटकइति तु भ्रमः, विषयता विशेषेण विशेष्यस्यैव प्रवर्तक योदेश्यत्वाद्विषयताविशेषस्य साध्यघटकतायां तदनिर्वाहात , तत्तद्विषकस्यैव बोधस्य सम्भवात्तस्य चानुदेश्यत्वात ( तद्बोधपूर्व- काणीति ) तादृश स्वार्थबोध पूर्वकाणीत्यर्थः । अत्रच विशेष्य बोधकपदानामेव पक्षता, तदर्थेष्वेव विशेषणवत्त्व सिद्धेरुदेश्यत्वात् , विशेषणवाचक पदनिरूपिताकांक्षादिमत्त्वं हेतुः, साध्यघटक संसर्ग संसर्ग धर्माभाने आकांक्षानिरूपकत्व निवेशासम्भवेन हेतावाकांक्षा निवेशवैयर्थ्य, आकांक्षाया अनिरूपकत्व कालीनत्वादि संसर्गस्य सिद्धिप्रसंग श्चेत्यधिकं दूषणम् । आचार्यीयं साध्यं दूषयितुमुपन्य- स्यति ( यत्त्विति ) ( स्मारितेति ) पदस्मारितार्थस्य तात्पर्य विषयो य स्संसर्ग स्तद्वन्तीत्यर्थः । ननु- अर्थधर्मस्य संसर्गवत्त्वस्य कथं पदपक्षकानुमानसाध्यते त्यत आह ( मत्वर्थश्चेति ) शब्दाप्रामाण्य वादिनये संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं शब्देबाधितमिति तस्यापि तत्र साध- नासम्भव इत्याशंका निरासाय ( लिंगतयेति ) लिंगविधयेत्यर्थः । एतादृशंच ज्ञापकत्व मस्त्येव सर्वमत एव शब्दनिष्ठधर्मस्येव तादा त्म्यसम्बन्धेन शब्दविशेषस्यापि स्वपक्षकानुमाने । लिंगतयेति न साध्यघटकं, अपितु स्वरूपकीर्तनमेव । तदनन्तर्भावेपि संसर्गज्ञापकत्व मात्रसिद्धे स्वोदेश्यप्रतीतिनिर्वाहात , ज्ञापकत्व ज्ञानस्यानुदेश्यत्वेपि

न चान्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वानुमिति हेतुत्वेनाना दित्वात् ।

---

साध्यस्य शब्दरूप पक्षसत्वनिर्वाहकतया साध्ये तदन्तर्भावोपगमात्, उक्तानुमाने ज्ञानपूर्वकत्वा न्तर्भाववत् ।

ननु अत्र दृष्टान्तभूत घटमानयेत्यादिवाक्ये संसर्ग ज्ञापकत्व मनुमानेनैव साधनीयम्, संसर्गज्ञापकत्वानुमितेरेव संसर्गज्ञानरूपतया तन्मते वाक्येन संसर्गानुमितावजनितायां वाक्ये संसर्गज्ञापकत्वस्य दुरु पपादत्वात, तदनुमानेपि दृष्टान्तान्तरापेक्षणात तत्र तत्र पूर्व वाक्यान्तरे संसर्गज्ञापकत्वानुमानापेक्षया नवस्थेतिप्रकृतवाक्यस्यैव दृष्टान्ततोपगन्तव्या ; प्रकृतवाक्ये च तादृशसाध्यस्य प्रकृ- तानुमानादेव सिद्धौ दृष्टान्तत।निर्वाहः; तथाच अन्योन्याश्रयः, प्रकृतानु मानर्निर्वाहक दृष्टान्तपक्षक प्रकृतसाध्यकानुमाने प्रकृतानुमानादेव सिद्धौ दृष्टान्तता निर्वाहः तथाचान्यस्य दृष्टान्तनिर्वाहकतया पेक्षितत्वा दित्याशंकते ( नचेति ) प्रकृतवाक्यं न तत्पक्षकानुमाननिर्वाहक दृष्टान्ते साध्यसाधनाय दृष्टान्तीकरणीयं, येनान्योन्याश्रय स्स्यात्, अपितु तत्र पूर्वपूर्ववाक्यमेव, तत्तद्वाक्यपक्षकानुमानपरम्परायाः पूर्वाव धिरहितत्वरूप मनवस्थितत्व मिष्टमेव, अविरळज्ञानपरम्परायाः एव अनि ष्टत्वात, प्रकृतेचाविरळपरम्पराया अनपेक्षितत्वात, दृष्टान्ते साध्यसिद्धौ दिनान्तरिततदधीनस्मरणेनापि प्रकृतानुमाननिर्वाहात्, गत्यन्तरविरहे जन्मान्तरीयसंस्कारस्यापि स्मारकतया तदुत्तरीयप्रथमानुमाननिर्वाहा दिति समाधत्ते ( पूर्वपूर्वेति ) "पूर्वपूर्वा नुमिति हेतुत्वेन"-पूर्वपूर्व संसर्ग ज्ञापकत्वानुमितिरूप संसर्गज्ञानहेतुत्वप्रसिद्ध्यपेक्षणेन । "अनादित्वात"- पूर्वावधिरहितत्वरूपानादित्वस्येष्टत्वात । तथा च प्रकृतानुमानस्य दृष्टान्ते साध्यापेक्षणीयता निबन्धनान्योन्याश्रयानवकाश इति भावः ।

केचित्तु हेतुत्वेनेत्यन्तं अन्योन्याश्रयाभावे हेतुः । पूर्वपूर्वानुमिति हेतुत्वात्मकसाध्यप्रसिद्धे रेवापेक्षणेनेत्यर्थः । नन्वेव मनवस्थेत्याशंक्याह ( अनादित्वादिति ) अनवस्थितत्वस्येष्टत्वा दित्येव तदर्थ इत्याहुः ।

तन्न, ज्ञापकत्व मात्रेणा र्थासिद्धेः । प्रमा-
पकत्वे तेनैव व्यभिचारात् ।

---

अनादित्वादित्येवा न्योन्याश्रयाभावे हेतुः, प्रकृतानुमिति दृष्टान्ते साध्यसिद्धेरादावनपेक्षितत्वा दित्यर्थः । अत्र हेतुत्वेनेत्यन्तं, पूर्व पूर्वानुमितेरेव दृष्टान्तनिर्वाहकत्वेनेति तदर्थ इत्यन्ये । "ज्ञापकत्वमात्रेण"-संसर्गज्ञापकत्वमात्रसाधनेन । " अर्थासिद्धेः "- उद्देश्यासिद्धेः, उद्देश्याय संसर्गद्वयोपरक्तसंसर्गसिद्धे रनिर्वाहादिति यावत् । उद्देश्यस्य वा-क्याधीनबोधविषयतयाभिमतस्य तादृशसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य, असिद्धेः सिद्ध्यनिर्वाहादिति वार्थः । "प्रमापकत्वे" - वास्तवैकपदार्थप्रतियोगि कापरपदार्थानुयोगिक संसर्गज्ञापकत्वे वा, साध्य इति शेषः, " तेनैव"-स्थिरजलाभिप्रायकपयसा सिञ्चतीति वाक्येनैव ( व्यभिचारादिति ) तत्रापि तन्मतसिद्धाऽवयप्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्यताघटितहेतुसत्त्वा दिति भावः ।

केचित्तु " अनुमानविधयैवार्थसाधकत्वरूपस्य मानान्तरत्वाभाव साधकहेतो रसिद्धे र्वारणायाकांक्षादिमत्पदत्वरूपहेतुना थे तादृश हेतु मुपन्यस्यति ( यत्त्विति ) साध्य मित्यस्य उक्तस्वार्थानुमान हेतुनेत्यादिः । लिंगतया ज्ञापकत्वं-अनुमानविधयैवार्थसाधकत्वं । तच्चानु मितिकरणतावच्छिन्नस्ववृत्तिस्मारितार्थ संसर्गज्ञानकरणतासामान्यकत्वं । स्ववृत्तिपदार्थोपस्थितिकरणताया अनुमितिकरणतावच्छेदकानवच्छिन्न-त्वात् बाधस्य साध्याप्रसिद्धेर्वा वारणाय संसर्गनिवेशनम् । तथाच तादृश स्ववृत्त्यनुभवकरणतासामान्यकत्वं पर्यवसितार्थः ( ज्ञापकत्व मात्रेणार्थासिद्धेरिति ) अनुमानविधया भ्रमजनकतयापि ज्ञापकत्व पर्यवसानसम्भवात् , अनुमितित्वव्याप्य स्वकरणकप्रमितित्वकत्वरूप प्रमाणान्तरत्वाभाव साधकस्यानुमानविधयैव प्रमापकत्वस्यासिद्ध्यो-

ज्ञानावच्छेदकतयाच संसर्गसिद्धिः,

---

द्देश्यासिद्धेरित्यर्थः । अनुमानविधयाज्ञापकत्वस्य अनुमानाभासे स्वकरणकप्रमाघटितसाध्य व्यभिचारितया तत्सिद्धेरनुद्देश्यत्वादिति भावः" इति व्याचक्रुः । तदसत्, अनुमितित्व व्याप्यस्वकरणकानुभवत्वकत्वरूप प्रमाणान्तरत्वाभावस्य साध्यतयैवोपपत्तौ साध्येप्रमापर्यन्त निवेशनवैयर्थ्येन लिङ्गतया ज्ञापकत्वस्यापि तत्र हेतुतासम्भवेनार्थासिद्ध्यसंगतेः । ननु- संसर्गज्ञानपूर्वकत्व सिद्धावपिनोक्तानुमाना त्संसर्गसिद्धिः, तस्यासाध्यत्वादित्याशंकां निराकरोति (ज्ञानावच्छेदकतयेति) ज्ञानावच्छेदकत्वं ज्ञानविशेषणतया साध्यघटकत्वं । संसर्गसिद्धिः-उक्तसाध्यकानुमितौ संसर्गस्यभानं । तावतापि समीहितसिद्धिः, विधेयतया संसर्गभानपर्यन्तस्य प्रवृत्तावनपेक्षितत्वात् ; विधेयतावच्छेदकतया तज्ज्ञानेनापि प्रवृत्तिर्निर्वाहादितिभावः ।

ननु विषयविशिष्टज्ञानस्य साध्यघटकत्वेपि विषयरूपविशेषस्यानुमितिविषयत्वं निर्युक्तिकं, साध्यविशेषणस्यानुमित्यविषयत्वेपि साध्य विषयताया अवच्छेदकतासम्भवात्, अवच्छेदकताया विषयतारूपत्वानुपगमात्तावतापि साध्यविषयता वैलक्षण्यसम्भवेन तद्घटितसाध्यकानुमिते स्तदघटितसाध्यकानुमिति वैलक्षण्यसम्भवात ; अत एव सम्बन्धतावच्छेदक संयोगसमवायत्वादे र्नविशिष्टधीविषयत्वमिति सिद्धांतोपि संगच्छते, अविषयस्यापि तस्य विषयतावच्छेदकतयासंसर्गविषयता वैलक्षण्यसंभवात ; अन्यथा संयोगसमवायत्वादि सम्बन्धतावच्छेदकानां संयोगसामान्यसम्बन्धावच्छिन्नाभाव प्रतियोगितावच्छेदकतायामनवच्छेदकत्वेऽवच्छेदकसंबन्धाननुगमेन संयोगसमवायादि सम्बन्धावच्छिन्नाभावानामिव संयोगसामान्य सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि भेदप्रसंगइति संयोगत्वादे स्तादृशाभाव प्रतियोगितावच्छेदकता वच्छेदकत्वावश्यकत्वे एत दनवच्छिन्न संसर्ग

## ज्ञानज्ञानस्य तद्विषय विषयकत्व नियमात्।

विषयताशालि ज्ञानस्य तादृशाभावज्ञान प्रतिबध्यतानुपपत्त्या तस्य संसर्ग विषयतावच्छेदकताधौव्या द्विषयतावच्छेदकताया विषयताप्रसंगात् । अत एव कार्यज्ञानज्ञानस्य तद्विषयकत्वात् कारणानुमाने अकारणस्यसाध्यता वच्छेदकप्रविष्टस्याविभानमिति मीमांसक सिद्धान्तो(निर्वाहो)पिसंगच्छत इत्याशंक्य,- साध्यतावच्छेदक प्रतीति विषयत्वे युक्तिमाह ( ज्ञानज्ञान - स्येति)विषयोपरक्त ज्ञानज्ञानस्येत्यर्थः । "तद्विषयविषयकत्वनियमात "-- तज्ज्ञानविषय विषयकत्वनियमात । ज्ञानवा नित्यनुमित्यादौ व्यभिचार वारणाय विषयोपरागनिवेशः । तद्विशिष्टविषयक ज्ञानं तद्विषयक मिति सामान्य नियम एवाभिमतः, विशिष्टज्ञानत्व निवेशवैफल्यात । संसर्गतया संयोगत्वादि विशिष्टविषयक ज्ञानस्य संयोगत्वाद्य विषयकत्वे संसर्गताभेदो विशिष्टविषतायां निवेश्यः । घटइत्याकारक घटत्वादि विशिष्टबुद्धिरेव दृष्टान्तः । तादृश ज्ञानस्य घटत्वाद्य विषयकत्वे तस्य विशेषण ज्ञानविधया तथाविध विशिष्ट बुद्ध्यादि जनकत्वा नुपपत्त्या तत्र तत्सिद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

केचित्तु तद्विषयक ज्ञानं तद्विषयकमित्येवनियमः, ज्ञानवानि- त्याद्यनुमित्यादौ व्यभिचारवारणाय सति बाधके इतिहेतौ निवेश नीयम् , उक्तानुमित्यादौ विषयभासक सामग्र्य समवधान कालीनत्व रूपविषय भानबाधक सत्वा द्धेत्वसत्वेन न व्यभिचार इत्याहुः । तन्न, बाधकाभावस्यहेतौ निवेशे इतर विशेषणवैयर्थ्यात् ; तद्विषयक ज्ञानादौ नियमेन तद्विषता प्रयोजक विषय जन्यसामग्र्य जन्यत्वरूप तद्विषयकत्व बाधक सत्वेन व्यभिचारा नवकाशात् ; प्रकृतानुमिति सामग्र्या स्वसंसर्ग भासकताया अपि तत्र संसर्गभाने विवदमानै रनभ्युपगमात् संसर्गावगाहिता प्रयोजक विरहरूप बाधकस्य तत्र सन्दिग्धतया बाधकाभाव घटितहेतोः सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

संसर्गेच संम्बंधिन एव विशेषकत्वात् । पक्षधर्मताबला द्व्यापकत्वेना गृहीतस्यापि संसर्ग विशेषस्य सिद्धिः । अथैवं भ्रांति ज्ञानमपि भ्रमस्स्यात्; नचेष्टापत्तिः,

---

नन्वस्तु ज्ञानविशेषणतया संसर्गभानं, परन्तु तन्न कुतस्तत्त त्पदार्थीयत्वभानं तदभावेच प्रवर्तकज्ञाना निर्वाह इत्याशंक्याह ( संसर्गेचेति ) ( सम्बन्धिन एवविशेषकत्वादिति ) सम्बन्धिन स्तत्तत्पदार्थस्य सम्बन्धांशे विशेषणतया व्यापकतावच्छेदक घटकत्वेन तद्विषयतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । सम्बधांशे तत्तत्पदार्थीयत्व भानमितिशेषः । ननु दृष्टान्ते घटमानयेत्यादौ पदार्थान्तर घटादि संसर्ग ज्ञानपूर्वकत्वस्यैव प्रसिद्धतया अप्रसिद्ध गोकर्मत्वादि पदार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वकत्वस्य कथं गामभ्याज्येत्यादिनासिद्धिः, जनकीभूत व्यापकता ज्ञानविषयस्यैव साध्यस्यानुमितौ भानादित्य तआह ( पक्षधर्मताबलादिति ) गवादि पद्घटितहेतौ पक्षधर्मताधीबलात् व्यापकता ज्ञानाविषयस्यापि गवादि पदार्थसंसर्गस्य दर्शितसामान्यव्याप्तिबलप्रवृत्तानुमाना त्सिद्धिरित्यर्थः । सामान्यव्याप्तिस्थाने यत्तत्पदार्थवस्त्वन्तरघटितसाध्यसाधनयो र्व्याप्ति ग्रहा दपि तादृशवस्त्वन्तरघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञाना त्तादृशवस्त्वन्तर घटितसाध्यसिद्धि र्भवतीत्यन्यत्र दृष्टत्वादिति भावः । (अथैवमिति)"एवं"-विषयता वच्छेदकस्य विषयत्वनियमे(भ्रान्तिज्ञानमपीति) इदं रजतमिति भ्रमविषय कानुव्यवसायेऽपि नियमतो भ्रमस्य रजतत्वादि विशिष्टपुरोवर्तिविषय कत्वे तदनुव्यवसायस्य भ्रमांशे विशिष्टविषयत्वावगाहितायाअवश्याभ्युपेय त्वेन रजतत्वादिविशिष्ट पुरोवर्तिन स्तद्विषयतावच्छेदकत्वेन तद्विषयतया विशिष्टघटका सद्वैशिष्ट्यस्यापि विषयत्वादितिभावः । (इष्टापत्तिरिति)

ईश्वरस्यापि भ्रांतत्वापत्तेः; इदं रजतमिति भ्रमादिव शुक्तौ रजतं ज्ञानवानयमिति भ्रमस्य ज्ञानात् भ्रांतिज्ञ प्रवृत्त्यापत्तेश्च।

यत्तु भ्रमविषय विषयकत्वेन नभ्रमत्वम्, भ्रमविषयाणां सिद्ध्य सिद्धिपराहतत्वात्, इति।

---

रजतत्वादिविशिष्टपुरोवर्तिनो भ्रमज्ञानविषयतावच्छेदकत्वे ज्ञानस्य भ्रमत्वं मिष्टमेवेत्यर्थः। (ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति) ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकस्य यो धर्मो यत्र वर्तते तद्धर्मविशिष्ट तद्धर्मविषयकत्वनियमात, विशिष्ट विषयकत्वेन भ्रमविषयकत्वा द्विषयतावच्छेदकस्य विषयत्वनियमे तस्य भ्रान्तत्वापत्ते दुर्वारत्वा दित्यर्थः। भ्रमज्ञानस्य विशिष्ट विषयकत्वे न ततं शुक्तौ रजतार्थिप्रवृत्ति नियमेन स्यादित्याह(इदमिति) (प्रवृत्त्यापत्तेरिति) भवन्मते इष्टतावच्छेदकविशिष्टपुरोवर्तिविषयकत्वरूप प्रवर्तकतावच्छेदकरूपसत्वादिति भावः। नच-भ्रमत्वस्यासद्वैशिष्ट्यावगाहित्वात्मकस्य ज्ञाने अवगाहित्वविशेषणतयैव भाना त्पुरोवर्तिनि तदभानात् न ततः प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम्; टीकाकृतासंसर्गतयैवा सद्वैशिष्ट्यभानोपगमा त्तन्मते असत्सम्बन्धेन रजतत्वादिविशिष्टपुरोवर्तिविषयक ज्ञानत्वस्य भ्रमत्वरूपतया तद्भाने पुरोवर्तिनि रजतत्वादिवैशिष्ट्याव गाहिताया दुर्वारत्वात्। ननु भ्रमविषयविषयकत्वं न भ्रमत्वापादकं, अपित्वसद्विषयकत्वमेव, तच्चासद्घटिततया असदित्यापादका प्रसिद्ध्यानापत्तिसम्भव इति अन्येषा मसद्विषयकत्वस्य भ्रमत्वपदार्थत्व मभ्युपगच्छतां भ्रमत्वापादनसमाधान मुपन्यस्यति (यत्त्विति) (भ्रम विषयेति) आपादकप्रविष्टेत्यादिः। सिद्ध्यसिद्धिभ्यां। सत्त्वासत्त्वाभ्यां-"ज्ञानज्ञानस्ये" त्यादिग्रन्थस्य विषयभानविरोध्यसमवधानघटिततया यथा श्रुतनियमपरतावादिनस्तु भ्रमव्यवसायादौ प्रागुपस्थितस्यासद्वैशिष्ट्या

तत्र [ समाधानं ] वक्ष्यामः । नैवम् , असद्विषय
कत्वेन नभ्रमत्वं, भ्रमविषयाणां सत्त्वात् । किन्तु
व्यधिकरणप्रकारकत्वेन ।

---

दिविषयकत्व मपारमार्थिकवैशिष्ट्यविषयकत्वरूपं यदि न भ्रमत्वस्व
रूपं अपितु विशेष्यविषयकत्वे सति विशेष्याविद्यमानविषयकत्वमेव,
तदा ईश्वरज्ञाने शुक्त्यादीनां तद्वृत्तिरजतत्वादिवैशिष्ट्यस्य च विषय
तया तत्र तादृशासद्विषयकत्व मिष्टमेव ; तदंशे तद्वृत्तिवैशिष्ट्य
विषयकत्वस्य चापादकाभावः, उक्तनियमस्य तदापत्त्यनुपयोगित्वात्,
नियमान्तरस्यन्चा नभ्युपगमा दित्याशयेन भ्रान्तिज्ञप्रवृत्त्यापत्ति मवतार्य
पुरोवर्तिविषयकत्वे सतीष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्व मेव प्रवर्तक
तावच्छेदक मित्यभिमानमूलकतया तदापत्तिं संगमयन्ति । विशे
ष्यांशे तत्रासद्वैशिष्ट्यावगाहित्वरूपव्यधिकरणप्रकारकत्वं यथाभ्रमत्वं
तथा प्रवृत्तिविशेष्यांशे इष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपं तदंशे
तत्प्रकारकत्वमेव प्रवर्तकतावच्छेदकं, अतो न दर्शितप्रवृत्त्यापत्तिरिति
च सिद्धान्ताभिप्रायं वर्णयन्ति । ( तत्र [ समाधानं ] वक्ष्याम इति ) अस
द्विषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपताखण्डनेना प्रसक्त्यापादकत्वस्या सद्घटित
तया आपादकत्वव्याघातानुधावनानौचित्यं सूचयिष्यत इत्यर्थः ।
अथैवमिति पूर्वपक्षे स्वयं समाधत्ते ( नैवमिति ) ( असद्विषयकत्वेन
न भ्रमत्वमिति ) भ्रमत्वं नासद्विषयकत्वाभिन्न मित्यर्थः । भ्रमविष
याणां सर्वेषामेव च, "सत्त्वात्"-पारमार्थिकत्वात् । संसर्गस्या प्यन्यत्र
प्रसिद्धस्यैव भ्रमेभानं, असतो भाने माना भावादिति भावः । ( व्य·
धिकरण प्रकारकत्वेनेति ) भ्रमत्व मित्य नुषंगेणान्वयः । ननु · भवतु
व्यधिकरण प्रकारकत्वं भ्रम व्यवहारविषयता वच्छेदकं, ततएव·

नच भ्रमस्यज्ञाने व्यधिकरणप्रकारः, रजतत्व प्रकारकत्वस्य भ्रमेसत्त्वात् । अन्यथा भ्रान्त्यु च्छेदः, प्रमाणाभावात् ।

---

भ्रमानु व्यवसायादौ भ्रमत्वापत्ति भैवेदित्याशंकां निरस्यति (नचेति) नहीत्यर्थः । व्यधिकरणमिति विशेष्यपदं, विशेषणपद्ध स मानलिंगत्वानियमात्, अनियतलिंगत्वे नपुंसकत्व मौत्सर्गिकमिति नतस्य विशेषण वाचकपदेन समानलिंगता, प्रकारपदस्य चा जह्‍- ल्लिगतया न नपुंसकत्वं । भ्रमानुव्यवसाये शुक्त्यादौ रजतत्वादि प्रकारकत्व स्मारकेपि प्रकारिता विशेषणतयैव रजतत्वा ध्यवगाहिता, नतुशुक्त्यादि विशेषणतयेति तदवृत्ति धर्मो नतदंशेप्रकार इत्यर्थः । भ्रम ज्ञानस्य शुक्त्यादौ रजतत्वाद्य प्रकारत्वेपि तद्विषय भ्रमनिष्ठ प्रकारितायां रजतत्वीयताविरहे तादृश प्रकारितायां रजतत्व प्रकार- कस्यतस्य व्यधिकरण प्रकारकत्वं दुर्वारमेवेत्याशंकां निराकर्तुं भ्रम निष्ठ प्रकारितायां रजतत्वीयत्व मस्त्येवेति न रजतत्वस्य विशेष्या सम्बद्धत्वरूप वैयधिकरण्यमिति दर्शयति ( रजतत्वेति ) "अन्यथा"– रजतत्वीय प्रकारितायां भ्रमेसत्त्वे । "भ्रान्त्युच्छेदः"- भ्रमत्वस्य धर्म- त्वोच्छेद प्रसंगः । "प्रमाणाभावात् "- प्रमाणे भ्रमभिन्नस्या सत्त्वादिति केचित् ।

परंतु असद्वैशिष्ट्यस्य भ्रमविषयत्वेबाधकं पूर्वमनुक्त मतस्तद्बाधकमाह ( अन्यथेति ) असद्वैशिष्ट्याव गाहित्वस्य भ्रमत्वरूपत्व इत्यर्थः । "भ्रान्त्युच्छेदः"-भ्रमत्वासिद्धिप्रसंगः । "प्रमाणाभावात् "-तद्बा धकस्य तद्घटका सद्विषयकत्वेन प्रमाणत्वाभावात् । भ्रमत्व शरीरेसतो विशेषणतया प्रवेशात् संसर्गविधयैवासतो ज्ञानमभ्युपगच्छतां टीकाकृता मुक्तभ्रमत्वस्य ग्रहासम्भवाच्चेति व्याचक्रुः ।

ननु प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, विशेषदर्शनेन तत्र संसर्गज्ञानाभावात् ; नच संसर्गमप्रतीत्य वाक्यरचना नसम्भवतीत्याहार्यं तस्य संसर्गज्ञानं संभवतीतिवाच्यं, तावत्पदज्ञानादेव शुकस्येववाक्यरचनोपपत्तेः; अन्यत्रापि तस्यैवतन्त्रत्वादिति चेन्न;- एत द्वाक्यमेतस्य[पदार्थ]संसर्गं बोधयिष्यतीत्याश-

---

( प्रतारकवाक्यइति ) भूतलादौ घटाभावादिसत्त्वं ज्ञात्वाप्रयुक्ते भूतले घटवदित्यादि वाक्यइत्यर्थः (व्यभिचारइति) तत्रवक्तुः प्रकृत संसर्गज्ञानविरहेण तद्घटित साध्याभावादित्यर्थः । तत्र वक्तुस्संसर्ग ज्ञानमेव नकुतं इत्यतआह ( विशेषेति )विशेष दर्शनं प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानविरोधिनिश्चयः, तत्सत्त्वेन, तत्र भूतलादौ घटादिसंसर्गज्ञानस्य वक्तु रनुदयादित्यर्थः । ( वाक्यरचनानसम्भवतीति ) वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यहेतुत्वादितिभावः । व्यभिचारादिना वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतैवनास्तीत्याह( तावदिति )तावत्पदरूपवाक्यज्ञाना दितइत्यर्थः।"अन्यत्रापि"-बुबोधयिषुवाक्येपि।" तस्यैव"-पदज्ञानादेरेव। एवकारेण वाक्यार्थज्ञानव्यवच्छेदः । कार्यतावच्छेदकसंकोचे व्यभिचारवारणे प्यन्यथासिद्ध्या वाक्यार्थज्ञानस्या हेतुत्वादिति भावः। वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वेपि सत्यवाक्यार्थबुबोधयिषापूर्वकवाक्ये नियमतोऽपेक्षास्त्येव, वाक्यार्थबुबोधयिषाहेतुभूतवाक्यार्थ ज्ञानज्ञानस्य वाक्यार्थ ज्ञानत्वा दित्याहार्यं वाक्यार्थज्ञानं प्रतारकस्याप्यस्त्येवेति तद्वाक्ये तत्पूर्वकत्वरूपं साध्य मस्तीति न व्यभिचार इति समाधत्ते ( एत द्वाक्यमिति )( एतस्य [ पदार्थ ] संसर्गं बोधयिष्यतीति ) एतत्पदार्थ

येन वाक्यप्रयोगात्, तस्यापि संसर्गज्ञानात्, योग्यताविरहाच्च ।

अत एव विसंवादिवाक्ये शुकवदुच्चरिते न व्यभिचारः। शब्दात्संसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभ्रमात्।

---

संसृष्टैतत्पदार्थज्ञानं जनयिष्यतीत्यर्थः। "तस्यापि" - तादृशाशयवतः प्रतारकस्यापि । ननु - विशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनापि एतस्मिन्नर्थे एतदर्थसंसर्गज्ञानं भवत्वितीच्छया प्रतारकस्य प्रयोग स्सम्भवतीति तत्र व्यभिचारो दुर्वार इत्यत आह (योग्यतेति) तथा च तत्र हेतुरेव नास्ति, हेतुस्थादिशब्देन योग्यतापरिग्रहादिति कुतो व्यभिचार इतिभावः। "अतएव"-योग्यताविरहादेव। "विसंवादिवाक्ये"- बाधितार्थवाक्ये। "शुकवदुच्चरिते "- वाक्यार्थबुबोधयिषां विनैव तावत्पदमात्रज्ञाना त्प्रयुक्ते। एतेन तत्र वक्तु स्संसर्गज्ञानाभावेन साध्यं नास्तीति सूचितम् । नच तत्र तात्पर्यविरहेणापि हेत्वभावात् योग्यताविरहादेवेत्युपष्टम्भासंगतिरिति वाच्यम् , तत्र भ्रमात्मक संसर्गभ्रमोत्पत्तौ तद्विषयक भगवत्तात्पर्यसम्भवात्। नचैवं भगवत्संसर्ग ज्ञानमादायैव साध्यमविकलमितिवाच्यम्, एकपदार्थप्रतियोगिकापरानु योगिकसंसर्गस्य वास्तवस्यसाध्यघटकत्वेन।योग्यस्थले तदप्रसिद्ध्याभगव तोपि तादृशसंसर्गज्ञानासत्वेन तज्ज्ञानपूर्वकत्वरूपसाध्यसत्वस्यचानिर्वा हात्। अतएवविसंवादिपर्यन्तानुसरणम् । ननुयोग्यताया हेतौ निवेशेऽपि विसंवादि वाक्ये हेत्वभावेन संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानासम्भवा त्तत्र भ्रमात्मकोपि संसर्गप्रत्ययःकदापि नस्यादित्यतआह(शब्दादिति)तादृशादि त्यादिः(योग्यताभ्रमादिति)योग्यताघटितहेतो स्तत्रा भावेपि तादृशहेतुभ्रमा

अथ संसर्गज्ञानं विना शुकस्यान्यस्य वा संवादिवाक्ये भ्रांतप्रतारकवाक्येच व्यभिचारः, कथं वा तत्र संसर्गप्रमा, वक्तृज्ञानानुमानासम्भवा

---

दित्यर्थः । वक्तृज्ञान मेव साध्यघटक मित्यभिमानेन योग्यतावत्येव वाक्ये व्यभिचार माशंकते ( अथेति ) ( शुकस्येति ) संसर्गज्ञानाभाव वत इत्यर्थः । ( अन्यस्येति ) तावत्पदज्ञानादेव वाक्यप्रयोक्तुरिति शेषः । वक्तृतात्पर्यस्य हेतुघटकत्वे व्यभिचारो न सम्भवतीति स्थलान्तर माह ( भ्रान्तप्रतारकवाक्य इति ) विशिष्टवाक्यार्थं मज्ञा त्वैव अस्मिन्नर्थे एतदर्थसंसर्गप्रतीति र्भवत्विति प्रतिसन्धाय प्रयुक्ते वाक्य इत्यर्थः । ( व्यभिचार इति ) एकपदार्थे अन्यपदार्थावगाहि वक्तृज्ञानघटितसाध्याभावादिति भावः । वक्तृज्ञातवाक्यार्थबोधरूप योग्यताया हेतुप्रवेशे वाक्यार्थानभिज्ञवाक्ये तादृशयोग्यताविरहेण व्यभिचारासम्भवात् दोषान्तर माह ( कथं वेति ) " तत्र "-वाक्यार्था नभिज्ञप्रयुक्तवाक्यश्रवणस्थले । "संसर्गप्रमा" - एकपदार्थे परपदार्थ संसर्गज्ञानं ( वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति ) वक्तृज्ञातवाक्यार्थबोध घटितहेतो रसत्त्वात् साध्यस्य च बाधादिति भावः ।

यद्यपि स्वरूपसल्लिंगं नानुमिति हेतुः, नवा स्वरूपसद्बाधोनुमिति विरोधीति बाधाज्ञानदशायां योग्यताघटितहेतुभ्रमा त्संसर्गप्रत्यय स्सम्भवति, तथापि फलीभूतज्ञानाभावनिश्चयस्थले बाधनिश्चयसत्त्वेन हेतु भ्रमस्यचासम्भवेन वक्तृज्ञानानुमानासम्भवात् संसर्गज्ञानानुपप त्ति रेतन्मत इत्येतत्परतयैव तद्ग्रन्थसगंतिः । आप्तोक्तत्वस्य यथार्थ वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपस्य शब्दप्रामाण्यप्रयोजकत्वे न्यायमतेप्युक्त- स्थले संसर्गप्रमानसम्भवति, तादृश प्रामाण्य प्रयोजकरूपाज्ञानात्, तथा सत्येतन्मतेपि संसर्गप्रमानुपपत्ति र्नदोषाय, नवा तत्र व्यभिचारः ; योग्यताशरीरे वक्तृज्ञातत्वविशेषणस्य प्रवेश्यत्वात् । यद्यपि

दिति चेन्नः– यदि तत्र संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यते त्युक्तम् । आकांक्षा योग्यतासत्तिश्च ज्ञातोपयुज्यते । अन्यथा शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति ॥ उच्यते,

---

कतत्वज्ञानं न्यायनये शाब्दज्ञाने नापेक्ष्यते तदा परमेश्वरीयज्ञानमादाय साध्यसत्त्वा द्वन्द्वइव भ्रान्तप्रतारकवाक्येपि न व्यभिचारः, संसर्गज्ञानवद्वस्तत्वपर्यन्तस्य साध्यतानुपगमात् । नवा वक्तृसंसर्गज्ञानानुमानासम्भवः. हेतु घटकयोग्यताया मुक्तविशेषणस्य प्रवेश्यत्वादिति "ज्ञानावच्छेदकतये" ति प्रकृतानुमानात्संसर्गसिद्धेर प्युपपत्तिरिति समाधत्ते ( यद्यपीति ) ( उक्तमिति ) आपत्तिवाद इत्यर्थः । आकांक्षायोग्यतासत्तीनां न्यायमते स्वरूपसतीनां शाब्दधीहेतुत्वे तदज्ञानदशायामपि तन्मते संसर्गप्रत्यया तदान्च वैशेषिकमते उक्तहेतुज्ञानासम्भवेन तद निर्वाहात् शब्दप्रामाण्यं खण्डयितुं नशक्यमित्यतो न्यायमतेप्याकांक्षादीनां ज्ञानं शाब्दधीहेतुरिति व्यवस्थापयति ( आकांक्षेति ) "ज्ञातोपयुज्यत"इत्यस्य न्यायमतेपीत्यादिः । "अन्यथा" - स्वरूपसतीनां तासां शाब्दबोधकरणत्वे ।( शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति ) आकांक्षादि भ्रमजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । वह्निना सिंचतीत्ययोग्यस्थले स्वरूपसदाकांक्षासत्त्योःसत्त्वेन योग्यताया ज्ञातोपयोगितामात्रेणैव शाब्दभ्रमोपपत्ते राकांक्षासत्त्योस्स्वरूपसत्यो र्हेतुताया श्शाब्दभ्रमानुपपत्त्य प्रयोजकतया यथाश्रुतासंगतेः । नच आकांक्षादिरहितायोग्यस्थले स्वरूपसदाकांक्षादिहेतुताया अप्याकांक्षादिभ्रमाधीन शाब्दभ्रमानुपपत्ति प्रयोजकतया यथाश्रुतं संगच्छतइति वाच्यम् , तथासत्यपि स्वरूपसदाकांक्षा सत्तिहेतुत्वे योग्यनिराकांक्षादिस्थले आकांक्षादिभ्रमाधीन शाब्दप्रमाया अप्यनुपपत्त्या तदप्रदर्शनेन न्यूनताया यथाश्रुतेदुरुद्धर–

अर्थज्ञानं प्रवर्तकं, नतु तज्ज्ञानज्ञानं; गौरवात् , व्यभिचाराच्च । अतो रजतज्ञानवा नय मिति ज्ञानं नप्रवर्तकं, किंत्विदं रजतमितिज्ञानं। इदमपि ज्ञानं रजतविषयकमितिचेत् ? सत्यं, नतु रजतत्वप्रकारकं ।

---

त्वात् । संसर्गसाध्यकाद्यनुमानमुपेक्ष्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वपर्यन्त साध्यकानुमानेन श्रोतुः प्रवृत्त्यादिक मुपपादयतो वैशेषिकस्याभेदादिसंबन्धेन रजतादिप्रकारकेदमादिविषयकप्रवृत्ताविदमाद्यंशे रजतादे रभेदादि संबन्धज्ञानज्ञानत्वेन हेतुतेत्याशयं मन्यमानस्सिद्धान्ती प्रथमत स्तेनरूपेण प्रवर्तकतामेव खण्डयति ( अर्थेति) "तज्ज्ञानज्ञानं" प्रवृत्ति विषयीभूतो योर्थस्तज्ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नं । " गौरवात "- अर्थज्ञानत्वापेक्षया ज्ञानज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वात् । ( व्यभिचाराच्चेति ) ज्ञानाविषयकेदं रजतमित्यादि ज्ञानजन्यप्रवृत्ताविव त्यादिः । ( रजतज्ञानवानयमितीति ) पुरोवर्तिनि रजतसंसर्गज्ञानवा नयमितीत्यर्थः । अर्थज्ञानत्वेनैव प्रवर्तकता, आकांक्षादि मद्वाक्यत्वेन पदधर्मेणार्थधर्मसंसर्गानुमानं न सम्भवति, वैयधिकरण्यादित्यतोज्ञानपूर्वकत्वपर्यंतं साध्यम् । अनुमानादपि प्रवृत्त्यादिकार्यंन्निर्वहति, तत्रापि साध्यतावच्छेदकघटकतया प्रवृत्तिविषयीभूततत्तत्पदार्थ तत्तत्संसर्गभानादित्याशयं प्रकाशयन्वैशेषिकश्शंकते ( इदमपीति ) "इदं"- प्रकृतानुमानाधीनं । "रजतविषयकं" - रजतादिविषयकं ( नतु रजतत्वादिप्रकारकमिति ) अभेदसम्बन्धे नेदमंशे रजतप्रकारकन्नेत्यर्थः, भावार्थाविवक्षणात् । अन्यथा इदं रजतमिति शाब्दबोधस्यापीद मंशे पदार्थतावच्छेदक रजतत्वाद्यप्रकारकतया

प्रवर्तकश्च तथा, अन्यथा भ्रांतस्यैव भ्रांतिज्ञ स्यापि प्रवृत्तिप्रसंगः; तदुभयसंकरापत्तिश्च। एतेन लक्षणाद्यनुरोधात्तात्पर्यग्रहो वाक्यार्थधीहेतुः, तात्पर्यंच पदार्थसंसर्गविशेषप्रतीत्युद्देश्यकत्वं, तथाच तद्ग्राहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरित्यपास्तं.

---

असंगतेः । ( प्रवर्तकश्चेति ) अभेदसम्बन्धेन रजतादिविशेषितेद मादि विषयक प्रवृत्तिजनकज्ञानमपीत्यर्थः । (तथेति) तादृशविशिष्टावगाहीत्यर्थः। ननु-विशिष्टं विशेषणसम्बन्धविशेष्येभ्यो नार्थान्तरमिति तावद्विषयकत्व मेव विशिष्टविषयकत्वम् , तथाचोक्तानुमानाधीनं तावद्विषकं ज्ञानंप्रवर्त कमित्यत आह ( अन्यथेति ) तावद्विषयकत्वस्यैव विशिष्टविष- यकत्वेचेत्यर्थः । ( भ्रान्तिज्ञस्येति ) पुरोवर्तिनमभेदसम्बन्धेन रजत प्रकारेणजानात्ययमिति ज्ञानवतइत्यर्थः । ( तदुभयेति ) भ्रमतद्विषयक ज्ञानयोरविशेषापत्ति श्चेत्यर्थः । भ्रान्तिविशेषदर्शीयज्ञानस्यापि भ्रमत्वा- पत्तिरिति यावत । तथा च विशिष्टस्यानतिरेकेपि विशृंखलतया भासमान तत्तत्पदार्थविषयतातो विशिष्टनिरूपितविषयता विलक्षणैवा- गत्या स्वीकरणीया, सैवप्रवर्तकतावच्छेदिका भ्रमत्वप्रयोजिकाच, तादृ- शीचविषयता नोक्तानुमिताविति कथन्तस्याः प्रवर्तकतेतिभावः । "एतेन"- ज्ञानविशेषणतया संसर्गज्ञानस्या प्रवर्तकत्वेन । इत्यपास्त मित्यग्रिमेणान्वयः ( लक्षणाद्यनुरोधादिति ) यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ ला क्षणिकपदघटितवाक्या न्मुख्यामुख्यार्थ बोधस्य नानार्थस्थले तात्पर्यविषय योग्यार्थांतरविषयकबोधस्य सर्वत्रा तात्पर्याविषयसंसर्गान्तरबोधस्यच निर्वाहानुरोधादित्यर्थः ( पदार्थसंसर्गविशेषेति)रजतपुरोवर्त्यभेदादीत्यर्थः। "प्रतीत्युद्देश्यकत्वं-" प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वम् । " तात्पर्य ज्ञानावच्छेद कतया "- तात्पर्यघटक प्रतीतिविशेषणतया ।( सिद्धिरिति ) शाब्द बोधात्पूर्वं न्यायमते प्यावश्यकीतिशेषः । तथाच ततएव प्रवृत्ति

किञ्च — व्यापकतावच्छेदक प्रकारिकानुमितिः । अतः स्मारितार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वकाणीत्यनुमितिस्स्यात् , नतु रजतज्ञानपूर्वाकाणीति।

---

निर्वाहे किं शब्दस्य पृथक्प्रमाणत्वेनेतिभावः । ननु संसर्गविशेषेणैक पदार्थविशिष्टापरपदार्थज्ञानपूर्वकत्व मेवोक्तहेतुनानुमेयमित्याशंकातो रजतमिदमित्यादितोवाक्या द्रजतत्वादि विशिष्टविषयक प्रवृत्त्यानिर्वाह माह ( किञ्चेति ) ( व्यापकतावच्छेदक प्रकारिकेति ) सामान्यव्याप्तिस्थले व्यापकताग्रहे यत्पदार्थातिरिक्तपदार्थानां येन प्रकारेणभानं साध्यशरीरे तत्स्थले तदन्यप्रकारानवच्छिन्न विषयणीत्यर्थः । सामान्यव्याप्तिस्थले पक्षधर्मताबलेना प्रसिद्ध विशेषभाना यथाश्रुतनियमासंभवात् । [ "ज्ञानपूर्वकाणी" "त्यनन्तरं" रजतादिपदार्थ विशिष्टेदमादिपदार्थ ज्ञानपूर्वकाणीतिवे" तिपूरणीयं ] ( नत्वित्यादि ) नतुरजताद्यभिन्नेद मादिज्ञानेत्यर्थः । उक्तानुमानेपदार्थत्वेनैव तत्पदार्थानां व्यापकतावच्छेदक घटकता, नतु विशिष्येतिभावः ।

अथ पदार्थाअपिपदाभ्यां यदिपूर्वोक्तरीत्या सामान्यव्याप्तौ निवेश्यंते, तदा पक्षधर्मताबला द्रजतादि पदार्थत्वेनेव रजतत्वादिनापि रजतादि विषयकानुमितिस्सम्भवतीतिचेत् ? यत्तद्भ्यां पदार्थनिवेशे पदार्थपक्षक संसर्गतानुमानस्यैव सम्भवेन ज्ञानानुमान प्रयासानौचित्यात् , पदार्थपक्षकानुमान वक्ष्यमाणस्य योग्यतारूपहेतु विशेषणनिश्चयासम्भवा दनुमानानिर्वाहरूपदूषणस्य ज्ञानानुमानपक्षेपि सम्भवात् ।

परेतूक्तनियमसत्वा त्सामान्यव्याप्तितः पक्षधर्मताबलादपि नाप्रसिद्धविशेषानुमितिस्सम्भवति । आद्ये व्युत्पत्तिस्थले गवानयनादावेव प्रवृत्तिविषयत्वेन लिंगेन प्रसिद्धज्ञानानुमित्यैव गवानयनादिविषयक ज्ञानसिद्धिरुपगन्तव्ये त्यभिप्रायकोयं ग्रन्थः । अग्रिमार्थ पक्षकानु

तस्मात्प्रवर्तकं ज्ञानं शब्दादेव । अतएवप्रवृत्त्यर्थं मनुवादकता शब्दस्येत्यपास्तं, शाब्दानुमित्यो र्भिन्नप्रकारकत्वादेकविषयकत्वाभावेना ननुवादक त्वात् , तस्यैवप्रमाणत्वात् ।

---

मानेपीद मादिपक्षे रजतादिसंसर्गसाधने पक्षभिन्नस्यापि रजतादि संसर्गिणस्सत्वात दृष्टान्तसौलभ्येन विशिष्यैव व्याप्तिग्रहस्सम्भवतीति सामान्यव्याप्ते रनादरणीयत्वादग्रे तादृशानुमाना शंकासंगतिः । येन पुंसा क्वचिदपि रजताभेदादि नावधारितस्तस्य विशेषव्याप्त्या पक्षरूपेद मादिपदार्थे तदनुमाना सम्भवश्चाधिकं दूषणं बोध्यं । पद पक्षकानुमानेच एकपदार्थे संसृष्टापरपदार्थरूपा पूर्ववाक्यार्थस्य साध्य घटकतया विशिष्यव्याप्त्यनुधावनं क्वापि नसम्भवतीति विशेषइत्याहुः ।

( शब्दादिति ) तत्र प्रमाणतया स्वीकृतादिति शेषः । एव कारेणोक्तानुमानव्यवच्छेदः । " अतएव " - अनुमानतश्शाब्दबोधप्र काररजतादिविषयक तत्संसर्गकज्ञानासम्भवादेव । ' अपास्त ' मित्य नेनान्वयः ( अनुवादकतेति ) उक्तानुमानागृहीत पदार्थसंसर्गाविष यके विशिष्यरजतत्वादि पदार्थतावच्छेदकप्रकारेण रजतादिगोचरानु भवान्तरे हेतुतेत्यर्थः ( शब्दस्येति ) स्वीक्रियतइतिशेषः । तथाच नतस्य प्रमाणता, अगृहीतग्राहिणएवानुभवस्य प्रमात्वादितिभावः । अतएवेत्यस्यार्थं स्वयमेव विवृणोति ( शाब्दानुमित्योरिति ) " भिन्न प्रकारकत्वात् " - तत्तत्पदार्थत्व रजतत्वादिप्रकारकत्वात् । " एक विषयकत्वाभावेन "- एकविधविशिष्टार्थकत्वाभावेन । " अननुवादक त्वात् " - रजतत्वाद्यवच्छिन्न रजतादिघटितविशिष्टार्थे नुवादकत्वा सम्भवात् । " तस्य " - शब्दस्य । " प्रमाणत्वात् " - तादृश विशिष्टार्थएव प्रमाणत्वात् । यादृशविशिष्टार्थः पूर्वमगृहीतः तादृशस्मि

ननु एते पदार्था स्तात्पर्यविषयमिथ स्संसर्गवन्तः,

शिष्टार्थविषयकानुभव स्तादृशार्थे प्रमेत्यस्यैवागृहीतग्राह्यनुभवः प्रमेत्ये तदर्थत्वादितिभावः ( एतेपदार्थाइति ) इदं रजतमित्यादौ येनरज तत्वेदंत्वादिनार्थानां पदादुपस्थितिः तत्तद्रूपावच्छिन्नपर एवैतच्छब्द इतिसूचयितुं ' पदार्था ' इत्युक्तं, ननु पदार्थत्वेनापि तेषां निवेशः, सामान्यरूपेण निवेशेप्रयोजनाभावा च्छाब्दबुद्धौ नैयायिकानां तद्रूपा भानात् । तथाच रजतेदमादयइत्यर्थः ( तात्पर्यविषयेति )

अथ तात्पर्यविषयत्वं साध्यघटक संसर्गविशेषणं संसर्गत्वेन संस र्गनिवेशनएवसम्भवति, विशेषरूपेण संसर्गनिवेशे तात्पर्यविषयत्व स्याव्यावर्तकत्वात् ; तथाचोक्तानुमानेन विशिष्यपदार्थावगाहिन्या अनु मिते स्सम्भवेपि विशिष्यसंसर्गावगाहिन्या स्तस्या असम्भवेन प्रवर्तक ज्ञानानिर्वाहः; तात्पर्यविषयत्वं परित्यज्यविशेषरूपेण संसर्गप्रवेशे द्विती यहेतौ संसर्गपरेति पदविशेषण वैयर्थ्यं, अग्रेच विमलञ्जलमित्यादौ नदीकच्छयो स्संसर्गस्य तात्पर्याविषयतया व्यभिचारप्रदर्शनस्या संगति रितिचेत् ? यथाश्रुते तदनुमाने विशिष्यसंसर्गसाधकतानुपपत्तिरूपदूष णमग्रिममूलाभिमेतमेव । तात्पर्यमनन्तभाव्य विशिष्यसंसर्गानुमान मेव यदि निष्कर्षानुसारिणां परेषां मतं, तदा तत्रापि संसर्गज्ञानेच ' वर्यत्वि ' त्यादिना वक्ष्यमाणमेव दूषणं । अथवा नैयायिकानामिव परेषां मतेपि संसर्गज्ञाने तात्पर्यज्ञानापेक्षा निर्वाहाय तात्पर्यस्य हेतुप्रवेश आवश्यकः । एवंच तत्सार्थकयाय विशेषरूपेण प्रवेशितेपि संसर्गे तात्पर्य विषयत्वं निवेश्यते । एकपदार्थस्य परपदार्थोपरक्तसंसर्गासिद्धेरेवोद्देश्यतया तन्निर्वाहायमिथइति । तेन परस्पर संसर्ग स्साध्यइति लभ्यते । एवंच साध्ये तात्पर्यस्य संसर्गांशे निवेशन एव हेतौ तदंशे तात्पर्यविषयत्वं संसर्गांतरघटितहेतुमत स्तात्पर्यविषयतत्संसर्ग घटितसाध्यवत्त्वा निर्वाहेण प्रसक्तव्यभिचारवारकतया सार्थकमिति साध्येपि तात्पर्य

आकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वात्,

---

विषयत्वं संसर्गविशेषणमावश्यकं । एवमतात्पर्यविषयपदार्थप्रतियोगिक तात्पर्यविषयसंसर्गसिद्धिवारणाय संसर्गप्रतियोगिभूतहेतुघटकार्थे तात्पर्यविषयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया साध्यघटकसंसर्गप्रतियोगिन्यर्थे तद्विशेषणं देयं, अन्यथा हेतौ तद्विशेषणस्य व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यापत्तेः । वस्तुतस्तदर्थोपरागेण संसर्गविशेषप्रतीतिर्भवत्वित्याकारकेच्छा घटित संसर्गतात्पर्यस्य तदर्थघटितस्य निवेशेनैवोपपत्तेः तदर्थतात्पर्यविषयत्व रूपविशेषणान्तरं न प्रवेश्यं । हेतौ स्तात्पर्यविषय संसर्गघटितत्वेच्च 'विमलंजलं नद्याःकच्छेमहिषश्चरति' त्यत्राग्रे संसर्गतात्पर्यघटित साध्यासत्त्वेनव्यभिचारस्य प्रदर्शनं हेतौ तात्पर्यप्रवेशोनास्तीत्यभिमानेनैव । नच रजतादिपदार्थप्रतियोगिकाभेदसंसर्गस्य पक्षभिन्नार्थांतरेपि सत्वेन दृष्टान्तसौलभ्या द्विशेषव्याप्तिरेव शक्यग्रहेति किं दर्शितसामान्यव्याप्त्यादरेणेतिवाच्यम्, तादृशसंसर्गस्यार्थांतरे सत्त्वेपि तादृशार्थे तादृशसंसर्ग तद्घटितहेतूभयवत्त्वाग्रहदशायां तयो र्व्याप्तिग्रहासम्भवेन तादृशविशेषव्याप्तितः पक्षेसंसर्गसिद्ध्यनुपपत्तेः, तदानीमपिच्च न्यायमते तत्र तत्संसर्ग बोधात् । नचैवमपि तत्संसर्गयो रेकस्यैव यत्त्वतत्त्वेन निवेशोस्तु, किमर्थं उभयो स्तथानिवेशइति वाच्यं, यदा हेतुमत्तया गृह्यमाणर्थांतरेन्यार्थस्यापि प्रकृतसंसर्गः प्रकृतार्थस्यान्योपि संसर्गो नगृहीतः तदा अन्यपदार्थप्रतियोगिक प्रकृतसंसर्गस्य प्रकृतपदार्थप्रतियोगिकान्यसंसर्गस्य तद्घटितहेतौ तादृशव्याप्तिग्रहादेव सिद्ध्यापत्त्योभयोरेव यत्त्वतत्त्वेनोपादानस्यावश्यकत्वात् ।

( आकांक्षादीति ) एतदर्थे तत्संसर्गतात्पर्य घटितै तत्पदाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यर्थः । उक्तसामान्यव्याप्तौ घटादिरूपार्था धेयत्वादिरूपसंसर्गतात्पर्यघटित घटादिपदाकांक्षादिमादिदमादिपदस्मारितो घटादिप्रतियोगिकाधेयत्वादि संसर्गककर्मत्वादिरेव कुलभोदृष्टान्तः ।

एतदर्थे तत्संसर्गतात्पर्यघटितोक्ताकांक्षा च एतदर्थ प्रतियोगिकत्व स्वानुयोगिक [स्वैतदर्थ] स्वाभ्यां वक्त्रा एतत्पदेन प्रतिपिपादयिषितोय एतत्संसर्ग स्तत्पदेन प्रतिपिपादयिषितोय एतत्संसर्गस्तत्प्रतिपिपादयिषयोच्चरितत्वेसति स्वैतत्पदोभय व्यतिरेकप्रयुक्त स्वानुयोगिकत्वै तदर्थप्रतियोगिकत्वोपरक्तै तत्संसर्गानुभवाभावकत्वम् । सत्यंतदळप्रवेशात्पुत्रोराज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ पुरुषादौ तात्पर्यविषय राजसंसर्गाभावेन व्यभिचारप्रसंगस्य नावकाशः । तत्र स्वपदं हेतुमत्वं यत्र सम्पाद्यं तादृशार्थपरम् । यद्यपि घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावाकांक्षाप्रसंगवारक विशेष्यदळस्य हेतावप्रवेशेपि न तत्र व्यभिचारप्रसक्तिः, घटकर्मत्वादिसंसर्गे तात्पर्यासत्वे सत्यंतस्यैवाभावात् तत्सत्वे साध्यस्यापि सत्वात् ; तथापि तत्प्रवेशेघटः कर्मत्वमित्यादौ घटकर्मत्वादिपद तदर्थघटित हेतुमत्ताज्ञाना त्तत्पदार्थसंसर्गसिद्धि र्दुर्वारैवेति तद्वारणाय हेतौ तद्दळप्रवेश आवश्यकः । नच व्यभिचारावारकतया तद्दळवैय्यर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यम् , तत्सार्थक्याय साध्येपि तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्त स्वानुयोगिक तत्पदार्थप्रतियोगिक तत्संसर्गानुभवाभावकत्वे सतीत्यस्य निवेश्यत्वात् । साध्ये एतद्दळानिवेशेघटः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वरूपार्थे एतद्दळनिर्वाहेण तद्विशिष्टसाध्यवत्वासम्भवाद्व्यभिचारप्रसक्त्या तद्वारकतया हेतावेतद्दळ सार्थक्यात् । तद्दळेच प्रथमस्वपदमाकांक्षावत्वेनोपादेयं यद्विशेष्यवाचक तत्तत्पदं तत्परम् । चरमंच स्वपदं पूर्वोक्तार्थपरम् ।

इदन्तु बोध्यम्-घटःकर्मत्वमित्यादावेत द्विशेष्यदळभ्रमादन्वयबोधवारणाय प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वी विशेषज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वान्न्यायमते प्येतद्दळज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः; तथाच कथमस्य हेतुप्रवेशः । एवं वैशेषिकमतेन्वयानुभवस्यानुमिति रूपतया तत्र पदस्या हेतुतया तद्व्यतिरेकोनान्वयानुभवाभावप्रयोजकः । एवं तदभाव

(१) इति वाच्यम्, तथासति कर्मत्वं घटसंसर्गि एतत्कर्मत्वपदस्मारितत्वा दित्यत्र स्वतोऽसतो वानुमानात् कर्मत्वादौ घटादिसंसर्गसिद्ध्या वैशेषिकमतेऽपि घटः कर्मत्वमित्यादावप्याकांक्षाया दुर्वारात् । तस्मात् घटमानयतीत्यादौ कर्मत्वकृत्यादि रूपविभक्त्याद्यर्थे नामधात्वाद्यर्थ घटानयनादेः स्संसर्गविशेषसाधने [ न ] तन्नामधात्वादिपदप्रकृतिक तत्तत्सुप्तिङादिपदस्मारितत्वं हेतूकरणीयम् । सामान्यव्याप्तौ च यत्त्वतत्त्वेन पदानां निवेशे नामत्व धातुत्वादिनानिवेशः कार्यः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । यदि नामधात्वादिपदानां नामत्व धातुत्वादिना ज्ञानं विनापि न्यायमतेऽपि संसर्गसिद्धिः, तदायमपि प्रकारोऽनसाधीयान् । घटपदत्वाम्पदत्वादिनानामपदसुप्पदादीनां निवेशे च घटपदप्रकृतिकाम्पदान्तरस्मारितार्थान्तरेऽपि येन तादृशपदस्मारितत्वरूपसाधनं घटपदतात्पर्यविषयसंसर्गरूपसाध्यं वा न गृहीतं तस्य घटमित्यतः कर्मत्वे घटसंसर्गसिद्ध्यनुपपत्तिः, दृष्टान्ताभावादिति दूषणं बोध्यम् ।

आदिपदात्तत्तदर्थनिरूपितयोग्यतासत्त्योः परिग्रहः । पदनिष्ठयोग्यता च स्वाबाधिततत्तदर्थप्रतियोगिकतत्संसर्गकं यत्त्वं तद्रुपस्थापकत्वम् । स्वपदं पूर्वोक्तार्थपरं । स्वाबाधितत्वंच स्वनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वाभावः, स्वनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमेववा । योग्यतानिवेशात्तदर्थ प्रतियोगिकतत्पद तात्पर्यविषयतत्संसर्गकसाध्यशून्ये तत्पदाकांक्षासत्ति मत्पदस्मारितार्थे न व्यभिचारः । पदनिष्ठासत्तिः तत्पदार्थोपस्थित्य व्यवहितस्वोपस्थितिजनकत्वं । एतच्च योग्यतातः पृथङ्ननिवेश्यं, निरुक्तयोग्यताघटकार्थोपस्थिता वव्यवहितान्तविशेषणप्रवेशा देवोपपत्तेः । अन्यथोपस्थापकत्वस्य द्विधानिवेशेनगौरवात् । हेतावेतन्निवेशात् नीलोघटोद्रव्यं पटइत्यादौ व्यवहितोपस्थितिविषय नीलपटाद्योस्संसर्गस्य तात्पर्यविषयत्वे अबाधितत्वे चाकांक्षायोग्यतामात्रघटितहेतु

---

(१) अत्र काञ्चनपङ्क्तय उच्छिन्ना अस्मदुपलब्धेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेष्विति तथैवात्र मुद्रितम् ।

ज्ञानात्तत्सिद्धिप्रसंगस्य नावकाशः । तादृशविशेषणस्य व्यभिचारवा रकत्वानुरोधेनच तदर्थोपस्थित्यव्यवहितोपस्थितिविषयत्वेसतीति सा ध्येनिवेशनीयं । साध्येतन्निवेशेचासत्तिघटितसाध्यस्यतादृशार्थेऽसत्त्वेन व्यभिचारप्रसक्त्या तद्वारकत्वेन हेतुस्थ तद्विशेषणसार्थक्यात् । उक्त स्थले प्यव्यवहितोच्चरित प्रथमान्तनीलपदसाकांक्ष प्रथमान्तपदजन्य पटोपस्थितेर्यत्र तत्पदनिराकांक्ष भिन्नविभक्तिक तदव्यवहितपदान्तर जन्य नीलोपस्थित्याव्यवधानं तत्र नीलघटयोरभेदसंसर्गसिद्धिवारणाय साकांक्षत्वं पदविशेषणम् । तत्पदजन्यत्व मव्यवधानप्रतियोगिन्यां हेतुस्थासत्ति घटकोपस्थितौ निवेश्यम् । तत्सार्थक्याय साध्यस्था सत्ति घटकतादृशोपस्थितावपि तन्निवेश्यमिति संक्षेपः ।

अथ निराकांक्षस्थले ऽनासन्नस्थले च केवलयोग्यता घटितलिंगे व्याप्तिपक्षधर्मता ज्ञानसत्वे शाब्दबोधानंगीकर्तृभिर्नैयायिकैरप्यानुमानिक संसर्गधीरवश्य मुपेयतएव, तथा च तत्र तत्र संसर्गसिद्धिवारणाय हेता वाकांक्षासत्ति प्रवेशनं तत्सार्थक्यायसाध्ये तत्प्रवेशनंचायुक्त मित्यय मेतदर्थप्रतियोगिकै तत्संसर्गवा नेतत्संसर्गघटितै तत्पदार्थयोग्यता वत्पदस्मारितत्वादित्येवानुमान मुचितमिति चेत् ? निराकांक्षादिस्थले आकांक्षाघटित लिंगकानुमाना द्वाक्यार्थज्ञानस्योभयसिद्धत्वे प्याकां क्षादिमद्वाक्यज्ञानादवगते वाक्यार्थे श्रुतोयमर्थइति व्यवहारो नतु तदन्यशब्दज्ञानादवगतइति नियमनिर्वाहाय हेतावाकांक्षाप्रवेशन मुक्तम् । तथाच यादृशशब्दज्ञाना च्छाब्दबोधः परेषां तादृशशब्दलि गकानुमिति सामग्र्या अनुमितिरितिनानियमः । एवं च तादृशसा मग्री जन्यत्वानुसन्धानं विनापि तथा व्यवहारात्तादृशसामग्रीणामननु गमाच्चानुमिति व्यावृत्तानुगतशाब्दत्व जातेरेवतादृशव्यवहारनियामकत्व मावश्यकमितितु सिद्धान्तनिगर्वः ।

प्रथमहेतु प्रविष्टनिरुक्त पदविशेषणासत्ति योग्यताशरीरघटका व्यवहितोपस्थितिविषयत्वरूप स्वाबाधित तदर्थसंसर्गकत्व रूपार्थनिष्ठा

योग्यतासत्तिमत्त्वेसति-संसर्गपरपदस्मारितत्वाद्वा । अनाप्तोक्ते योग्यताविरहा न्नव्यभिचारः, तत्र बाधकसत्त्वात् , तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।

---

सत्ति योग्यतारूप तदुभयसहित साकांक्षपदस्मारितत्वस्य हेतुतायां लाघवमित्याशयेन तथैव हेतुतामाह ( योग्यतेति ) अत्रापि संसर्गपरपद स्मारितत्व प्रविष्टहेतावेवा व्यवहितान्तविशेषणं देयं, नतु तद्विशेषण विशेषितोपस्थिति विषयत्वस्य पृथङ् निवेशः, स्मृतिविषयत्वस्य द्विधा निवेशेन गौरवात । संसर्गपरत्वं च पूर्वहेतुस्थं संसर्गघटिताकांक्षा वत्त्वमेव, तद्घटकविशेष्यदळा प्रवेशे पूर्वोक्तदोषस्य दुर्वारत्वात । अन्वयप्रयोजरूपवत्त्वं योग्यतेत्यभिमानमूलां तादृशयोग्यतावत्त्व बाधि तत्व रूपयोग्यताशून्ये व्यभिचाराशंकां निरस्यति ( अनाप्तोक्त इति ) सदोषपुरुषेण तत्संसर्गवत्तया बुबोधयिषिते संसर्गशून्ये तदन्वयप्रयो जकरूपवत्त्वर्थ इत्यर्थः ( योग्यताविरहादिति ) हेतुघटकेत्यादिः । तत्रसैव कुतोनास्तीत्याकांक्षाया माह ( तत्रेति ) तथा च बाधक प्रमा विरहरूपयोग्यतैव हेतु प्रविष्टेति भावः । नन्वन्वय प्रयोजक रूपात्मकयोग्यताधीरेव शाब्दधीहेतुः, नस्वपर साधारणबाधकप्रमाविर हधीः, तस्य वाक्यार्थधीपूर्वं तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वावधारणात् ; तथा च परैरप्यन्वय प्रयोजकरूपस्यैव हेतु घटकतावाच्या, तस्यचोक्तस्थ लेपि सत्त्वेनव्यभिचारो दुर्वारएवेत्याशंक्याह ( तज्जन्यज्ञानस्येति ) तथा च यद्यन्वयप्रयोजक रूपात्मकयोग्यताज्ञानस्य शाब्दधी हेतुता तदातत्र शाब्दभ्रमानुपपत्तिः, शाब्दभ्रमे योग्यताभ्रमरूपदोषस्य हेतु त्वात्तादृशयोग्यताया श्चोक्तस्थलेसत्वेन तद्भ्रमासम्भवादिति बाधकप्रमा विरहरूपयोग्यतैव शाब्दधीप्रयोजिका ; तस्या स्वसंशयसाधारणधिय एव हेतुताया वक्तव्यतया प्रथमं तदनिश्चेयताया अकिंचित्करत्वात् ; अतः

एकाकारवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां यो ग्यायोग्यत्वात् ।

अथ—प्रतिपत्तुर्जिज्ञासां प्रतियोग्यता, सा च श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावरूपाकांक्षा, बाधकप्रमाविरहोयोग्यता, अव्यवहितसंसर्ग प्रतियोगिज्ञानमासत्तिः, ताश्चस्वरूपसत्योहेतवः,

---

परमतेपिसैव लिंगविशेषणमिति न व्यभिचारइतिभावः । ननु – पय सासिंचितीत्यादि वाक्यं स्थिरजलपरं यथयोग्यंस्या तदाजलान्तरपरमपि योग्यं नस्यात, एकानुपूर्वीकवाक्ये उभयव्यवहारविरहा दित्याशंकां बाधिताबाधितरूपार्थभेदेनैकानुपूर्वीकवाक्येपि योग्यायोग्यव्यवहारस्येष्टतयानिराकरोति(एकेति)"बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां"–विभिन्नार्थयो र्बाधाबाधाभ्यां । आकांक्षादीनां पूर्वानुमाने ज्ञातोपयोगितायां व्यवस्थापितत्वेपि पुनस्तस्या असम्भवमाशंक्यनिराकरोति ( प्रतिपत्तुरिति ) यस्य पुंसश्शाब्दबोधोजननीयः तस्येत्यर्थः । एतत्स्वरूपकथनं । " श्रोतरी " त्याकांक्षाया आत्मनिष्ठतयाहेतुत्वलाभाय । शब्दानिष्ठतया हेतुत्वे एकपुरुषनिष्ठशाब्दबोधानुत्पादमादायान्यस्य शाब्दबोधेजातेपि तत्प्रसंगात ( तदुत्पाद्येति ) तत्तत्पदविषयक तदनुसन्धान जन्यप्रकृतसंसर्गबोधप्रागभाव रूपेत्यर्थः ( आकांक्षेति ) तदनुसन्धानावच्छिन्न तत्तत्पदयोराकांक्षेत्यर्थः । अस्याश्च विषयासिद्धिरूप जिज्ञासायोग्यतारूपत्वं, संशय विरोधिसाधकबाधकमानाभावस्य संशययोग्यतात्ववत् ( बाधकेति ) प्रकृतसंसर्गबाधकेत्यर्थः ( अव्यवहितेति ) प्रकृतसंसर्गनिरूपकैकार्थोपस्थित्यव्यवहितार्थोपस्थितिरित्यर्थः ( स्वरूपसत्योहेतवइति ) न्यायमते

नतु ज्ञाताः, गौरवात् ; तद्बोधं विनान्वयानुभवे विळम्बाभावात् , ससंर्गनिरूप्यत्वेन प्रथमं दुरव धारणत्वाच्च, - इतिनता लिंगविशेषणमितिचे न्न;- योग्यताशून्योपि तदभिमानेनसंसर्गप्रत्ययात् ।

---

ज्ञानविषयतामपुरस्कृत्यैव शाब्दबोधहेतवइत्यर्थः । कार्यान्तरे प्रागभाव स्यानुमित्यादौच प्रतिबन्धकबाधनिश्चयाभावस्य विशिष्टबुद्ध्यन्तरेविशेष णस्यच स्वरूपसतएवहेतुताया इष्टत्वादितिभावः । नन्वेकत्रयस्य याद्द शस्य हेतुता, अन्यत्रापि तस्य तादृशस्यैव हेतुतेतिननियमइत्यतआह ( गौरवादिति ) तद्विषकज्ञानत्वेन ज्ञानविषयत्वेनवा हेतुत्वापेक्षया तत्त्वमात्रेण हेतुत्वे लाघवादित्यर्थः । ज्ञानव्यतिरेकेण कार्यानुत्पादे ज्ञान हेतुताकथं गौरवेणनिराक्रियतइत्यत स्तदसिद्धिमेवाह ( तद्बोधंविनेति ) उक्ताकांक्षादिज्ञानव्यतिरेकेणेत्यर्थः । " विळम्बाभावात् " - अनुत्पत्तेर सिद्धेः । "संसर्गनिरूप्यत्वेन"-वाक्यार्थभूतप्रकृतसंसर्ग घटितत्वेनेत्यर्थः । " ताः "- आकांक्षायोग्यतासत्तयः ( लिंगविशेषणमिति ) भवन्तीति शेषः । तथासति तज्ज्ञानशून्यकाळे संसर्गानुमित्यसम्भवेन शाब्द प्रमित्यन्तरस्यावश्यकतापातादितिभावः । स्वीयबाधग्रहाभावएव स्वरू पसन् हेतुः, योग्यताच स्वपरसाधारणबाधप्रमाभावएव, नत्वसौ तथा, तथासत्ययोग्यस्यापीदृशविशेषे ऽबोधकतापत्तेरित्याशयेन प्रथमं योग्य ताज्ञानस्य हेतुत्वं व्यवस्थापयति ( योग्यताशून्येपीति ) वह्निनासिं चतीत्यादावितिशेषः । " तदभिमानेन "- योग्यताभ्रमेण । " संस र्गप्रत्ययात् "- न्यायमते शाब्दसंसर्गभ्रमात् । तथाच शाब्दज्ञान सामान्ये स्वरूपसत्यायोग्यताया नहेतुत्वं सम्भवति, अपितु भ्रमप्रमा साधारणतज्ज्ञानस्येतिभावः । ननु योग्यताशून्यस्थळे संसर्गशाब्दधी

अन्यथा शाब्दाभासोच्छेदप्रसंगः । राजा पुत्रमाकांक्षति पुरुषंवेतिसंशये विपर्ययेच वाक्यार्थधीप्रतिबंधाच्च ।

---

नोपेयतएवेत्यतआह ( अन्यथेति ) तत्र संसर्गशाब्दबोधानंगीकार इत्यर्थः ( शाब्दाभासोच्छेदप्रसंगइति ) शाब्दभ्रमोच्छेदापत्तिरित्यर्थः । योग्यस्थलीयशाब्दबोधस्य प्रमात्वनियमादयोग्यस्थले शाब्दबोधानुपगमे शाब्दभ्रमस्थलाभावः । योग्यताया मीदृशीयुक्तिः- तत्र योग्यताया उपयोगित्वमुभयसिद्धं, ज्ञातायास्स्वरूपसत्यावा तथात्वमित्यत्रैव विधा दइत्याशयेनाभिहिता । योग्यतास्थलीयो बाधनिश्चयाभावस्स्वनिष्ठंश्शाब्दहेतुरितिचे दुच्यते, तदानैतद्युक्तयवकाशइतिबोध्यं । अन्वयानुभवप्रागभावएवान्वयानुभवे स्वरूपसन् हेतुः, तद्रूपाकांक्षा न लिंगविशेषणं, अपितु समभिव्याहाररूपेत्याशयेनाकांक्षा निश्चयहेतुतायां युक्तिमाह ( राजेति ) राजपदं पुत्रपदसाकांक्षं, किंवा न तत्साकांक्षं अपितु पुरुषपदसाकांक्षमिति संशयेसतीत्यर्थः ( विपर्ययेचेति ) राजपदं न पुत्रपदसाकांक्षमिति विपरीतनिश्चयइत्यर्थः । " वाक्यार्थधीप्रतिबन्धात् "- राजपुत्रान्वयबोधानुदयात् । तथाच यत्संशयव्यतिरेकानिश्चयावित्यादिव्याप्तिबला दाकांक्षा निश्चयहेतुत्वसिद्धिरितिभावः ।

इदमुपलक्षणं - अन्वयप्रतियोग्युपस्थिते स्स्वरूपसत्या हेतुत्वे प्यासन्नस्थलेपि क्रमिकोपस्थितीनां शाब्दबोध प्राक्काले असत्त्वेन सर्वत्र समूहालम्बन तावत्पदार्थोपस्थिते श्शाब्दबोध प्राक्काले वश्योपेयतया गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यनासन्नस्थलेपि समूहालम्बन स्वीकारे शाब्दबोधस्सुघट इत्यासन्नानासन्नस्थलयोरविशेषः, अतः क्रमिकोपस्थितीना मव्यवधानरूपाया आसत्ते ज्ञानमवश्यं कारणमुपेयम्, अतस्तस्या हेतुप्रवेशेपि न दोषः, शाब्दबुद्धौ पदार्थस्मृ[illegible] युक्त्या ज्ञानापेक्षाव्यवस्थितौ स्मारितत्वस्य हेतु प्रवेशोपि नावक[illegible]इत्यपि बोध्यम् ।

योग्यतायाश्च संशयसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः ।
स्वपरबाधकप्रमाविरहः

---

ननु समभिव्याहाररूपाकांक्षाशरीरे तत्तत्पदार्थत्वेनैवा न्वयप्रति योगि घटितासत्तिशरीरेपि प्रकृतसंसर्गानिवेशेपि विशेषणस्य प्रकृत संसर्गविशेष्याबाधितत्वरूपयोग्यता संसर्गघटितत्वेन शाब्दबोधात्पूर्वं दुरवधारैव; नच संसर्गघटितत्वेपि निरुक्तयोग्यता नैकपदार्थसंसृष्टापर पदार्थरूपविशिष्टवाक्यार्थघटितेति प्रथमन्तदवधारणं सम्भवतीतिवाच्यं, विशेष्यविशेषणसंसर्ग सन्देहदशायां तत्संसर्गेपि विशेष्यनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वसंशयस्यौ चित्यावर्जिततया तादृशाभावा प्रतियोगित्व रूपाबाधितत्वस्य दुर्निश्चयतया तन्निश्चयस्य शाब्दबुद्धावपेक्षितत्वे उक्त संशयानन्तरं शाब्दबोधानुपपत्ते र्दुर्वारत्वा दिति युक्त्यावारयति ( यो ग्यतायाश्चेति ) ( संशयसाधारण मिति ) संशयसाधारणरूपावच्छिन्न मित्यर्थः ( ज्ञानमात्रमिति ) मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । तथा च ग्राह्य संशयदशायां योग्यताया दुर्निश्चयत्वेपि योग्यतासंशया च्छाब्दबोधो त्पत्त्या शाब्दबोधे तस्या ज्ञातोपयोगित्वं निराबाधमिति भावः । शाब्द बोधे नैयायिकै स्संशयसाधारणतज्ज्ञानहेतुतास्वीकारेपि वैशेषिकमते नुमितौ तन्निश्चयापेक्षा दुर्वारैव, हेतुमत्ता निश्चयस्यानुमिति हेतुत्वा, दिति संशयकाले तेषां मते संसर्गज्ञानानिर्वाहइति तन्मते दूषणं स्वयमेवाग्रेवक्ष्यते । संशयाभावे स्वीयबाधकप्रमाविरहस्य स्वस्मिन् बाधकप्रमाया मसत्त्वां निश्चयसम्भवेपि परकीयबाधक प्रमासंशयस्य दुरुच्छेदतया बाधकप्रमाविषयत्व सामान्याभाव रूप योग्यता विषये न निश्चेतुं शक्यते, तत् कथमुक्त संशयसाधारणज्ञान मात्रं हेतुरित्याशंकामपनेतुं क्वाचित्कं तादृशयोग्यतानिश्चयसम्भव मुप पादयति " स्वपरेत्या " दिना । " स्वपर बाधकप्रमाविरहः "– विशेष्ये विशेषणसंसर्गाभाव प्रमाविषयत्वसामान्याभावः, विशेषणसंसर्गे विशे

क्वचिन्निश्चीयतेपि, यथा – इहघटोनास्तीत्यत्र, स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेना न्यस्यापि घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्वचिद्बाधकप्रमामात्र विरहसंशयेप्यन्वयबोधः,बाधसंशयस्यादूषणत्वात् ।

---

ष्यनिष्ठाभाव प्रतियोगित्व प्रमाविषयत्वाभावोवा ( क्वचिदिति ) विषये कदाचिदिति शेषः ( इहघटोनास्तीत्यत्रेति ) एतादृश शाब्दबोधपूर्व कालइत्यर्थः (स्वयोग्यानुपलब्ध्येति) 'स्वस्य'- प्रतिपत्तुः । प्रतियोगिसत्त्व प्रसञ्जितप्रतियोगिकस्वरूप योग्यतावत्याभूतले घटानुपलब्ध्या कदाचि त्स्वस्य घटाभावरूपलिंगनिश्चयेन ( अन्यस्यापि घटप्रमाविरह इति ) स्वपरसाधारण घटप्रमाविषयत्वाभावरूप योग्यतेत्यर्थः । " निश्चीयते "- अनुमीयते । घटाभावस्य घटप्रमाविषयत्व सामान्याभाव व्याप्यत्वा दिति भावः । घटाभावस्येव तत्संसर्गस्याप्यभावो घटस्वरूपएवेति घटप्रमाविषयत्वाभावस्य घटाभावशाब्दबोधौपयिकयोग्यतात्वम् । विशे ष्येविशेषणाभाव प्रमाविषयत्वाभावो योग्यतेति निष्कृष्टमतानुसारेणेद मुक्तम् । प्रत्यक्षादिसिद्धे शाब्दबोधाविरोधितया प्रात्यक्षिक घटाभावनि श्चयानन्तरमपीह घटोनास्तीति शाब्दबोधसम्भवो बोध्यः । ननु बाधक प्रमाविषयत्वाभाव रूपयोग्यतासंशयस्य बाधकप्रमाविषयत्व रूपबाधवि षयकतया विशिष्टज्ञानविरोधितया योग्यतासंशयात् कथंशाब्दनिश्चय इत्यतआह (क्वचिदिति) "प्रमामात्र विरहसंशये"-ग्राह्याभावप्रमाविषयत्व सामान्याभावसंशये । "अन्वयबोधः"-शाब्दसंसर्गनिश्चयः ( बाधसंशय स्येति ) ग्राह्यसंशय पर्यवसितस्येतिशेषः।"अदूषणत्वात्"- परोक्षनिश्चया विरोधित्वात् । ग्राह्यसंशयकाले शाब्दानुमित्यो स्सर्वानुभव सिद्धत्वा दित्यर्थः । ननुयोग्यतायाः शाब्दबोधंप्रति स्वरूपसत्या अपि हेतुता नोपेयतइत्यतो न शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति तज्ज्ञानहेतुत्वं निर्युक्तिकम्,

किंच तवापि योग्यतादिकं प्रामाण्ये प्रयोजकं, आप्तोक्तत्वस्य तथात्वे गौरवात् , अनाप्तोक्तेपि संवादेनप्रामाण्याच्च । एवंच ज्ञायमानकरण प्रामाण्यप्रयोजकतया तद्वत्ता ज्ञानमावश्यकमिति तासां ज्ञानं हेतुः ।

---

अयोग्यतानिश्चयदशायां लौकिकसन्निकर्षाजन्यविशिष्टबुद्धि सामान्य हेतु बाधनिश्चयाभावविरहादेव शाब्दबोधानुत्पत्त्युपपत्तेरित्याशंक्य, योग्यताज्ञानादीनां शब्दनिष्ठप्रामाण्यप्रयोजकत्वं व्यवस्थाप्य, तेन लिंगेन तज्ज्ञानहेतुतां व्यवस्थापयति "तवापी" त्यादिना । "योग्यतादिक" मित्यादिपदा दाकांक्षासत्तिपरिग्रहः । "प्रामाण्ये" – शाब्दप्रमाकरणत्वपर्यवसिते । नन्वनाप्तोक्त शब्दवारणायैव योग्यता प्रमाणतावच्छेदककोटौ निवेशिता, तत्स्थाने आप्तोक्तत्वमेव किं ननिवेश्यत इत्याशंकां निरस्यति "आप्तोक्तत्वस्ये" त्यादिना । "तथात्वे"- प्रामाण्यप्रयोजकत्वे ( गौरवादिति ) भ्रमप्रमाद विप्रलिप्साकरणापाटवरूपदोषचतुष्टयशून्यत्वरूपाप्तत्वस्यापि गुरूमूर्तिकतयावच्छेदकगौरवादित्यर्थः । ननु प्रकृतवाक्यार्थं यथार्थज्ञानवत्त्वमेवाप्तत्वं, नतु दोषचतुष्टयशून्यत्वमिति न गौरवमित्यतआह ( अनाप्तोक्तइति ) वाक्यार्थज्ञानशून्य शुकाद्युक्तेपीत्यर्थः । "संवादेन"– वाक्यार्थज्ञानस्या बाधेनेत्यर्थः । तथा च तत्साधारण्यविरहेण नाप्तोक्तत्वस्य तथात्वमिति भावः । "एवं च"– मिळितस्य योग्यताकांक्षादेः प्रामाण्यप्रयोजकत्वे च । "तासां ज्ञानं हेतु" रित्यग्रिमेणास्य सम्बन्धः । कुतइत्याकांक्षायामाह ( ज्ञायमानकरण इति ) ज्ञायमानत्वेन यत्करणं तन्निष्ठं यत्प्रामाण्यं तत्प्रयोजकं, ज्ञायमानत्वावाच्छिन्ने प्रमाकरणत्वेवच्छेदकमिति यावत । "तद्वत्ताज्ञानं"– तद्रूपप्रकारकज्ञानम् । "आवश्यकं"–तत्प्रमायामवश्यं कार

तच्च समभिव्याहारविशेषादिनेति ।

मैवं—यत्र विमलंजल मित्यश्रुत्वैवनद्याःक च्छेमहिषश्चरतीति शृणोति तत्राकांक्षादिकमस्ति, नच नदीकच्छयोः

---

णम् । अत्र ज्ञायमानत्वादिरूप विशेष्यतावच्छेदकतापन्नं सद्यत्प्रमाकर णतावच्छेदकं तत्तत्प्रमाकरणतायांप्रकारितासम्बन्धेनावच्छेदकमिति समु दितार्थः । प्रत्यक्षप्रमाकरणतावच्छेदकज्ञायमानत्वस्यच ज्ञानं नतत्प्रमाहे तुरिति तत्रव्यभिचारवारणाय ज्ञायमानत्वरूपावच्छेदक विशेष्यताव च्छेदकत्वनिवेशः । ज्ञायमानत्वस्य तद्विशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्य न करणतावच्छेदकत्वमिति न तत्र व्यभिचारः । योग्यतादेश्च ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेदकतयैव शाब्दबोधकरणतावच्छेदकत्वान्नासिद्धिः । अनु मितौ च लिंगस्य ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेदकतापन्नेन व्याप्त्यादि मत्त्वरूपलिंगत्वेन करणतया व्याप्त्यादेरत्र दृष्टान्तताबोध्या । क्वाचित्क योग्यतादिविषयतया सिद्धसाधनवारणाय जनक ज्ञानप्रकारत्व मुपेक्ष्य प्रकारतया जनकतावच्छेदकत्व रूपसाध्यादरः । साध्यसाधनशरी रेयत्त्वतत्त्वेन प्रमामनिवेश्य प्रमात्वेनैव निवेशे योग्यतादि हेतुकानुमिति जनकज्ञान विषयतया सिद्धसाधनं स्यादिति सामान्यमुखव्याप्त्याशाब्द प्रमायां तज्ज्ञानस्य हेतुतासिद्ध्यर्थं यत्त्वतत्त्वाभ्यां तन्निवेशः । "तच्च"- शाब्दबोधप्राक्काले नियमत आकांक्षादिज्ञानञ्च ( समभिव्याहा [ रवि शेषा ] रादिनेति ) तद् घटकसमभिव्याहारादि ग्राहकप्रकरणादिने त्यर्थः ( तत्राकांक्षादिकमस्तीति ) जलमित्यन्ताश्रवणेन जलेन सह नद्यन्वयबोधानुत्पत्त्या नदीकच्छपदयो रजनितान्वयबोधकत्वरूपाकां क्षादिकमस्तीत्यर्थः । जलमित्यन्ताश्रवणं नदीजलान्वयबोधकारणान्तरा भावस्याप्युपलक्षणं ( नचेति ) नास्तीत्यर्थः ( नदीकच्छयोरिति )

संसर्गइतिव्यभिचारात् । अतएव नतन्मात्रं प्रयोजकं प्रामाण्ये ।

अथ यावत्समभिव्याहृतेत्यपि लिंगविशेषणं, कतिपयस्मारिणस्तु संसर्गप्रत्ययो लिंगाभिमानादितिचेन्न;—तत्संदेहेपि वाक्यार्थावगमात् ।

---

आकांक्षादिमत्पदस्मारितेत्यादिः ( संसर्गइति ) मिथइत्यादिः । तात्पर्यविषयइतिशेषः । अन्यथा नदीकच्छयो स्संसर्गाभावाभावेन व्यभिचाराप्रवृत्तेः (व्यभिचारादिति) तात्पर्यविषयसंसर्गघटितसाध्याभावादिति भावः । नन्वेवमाकांक्षादिमत्त्वस्य संसर्गतात्पर्यविरहेण प्रमानुत्पादकतादृशपदद्वयसाधारण्येनातिप्रसक्ततयाप्रामाण्यप्रयोजकत्वमपि नस्यादित्यत्रेष्टापत्त्यासमाधत्ते ( अत एवेति ) संसर्गतात्पर्यविरहेण तत्राप्रामाण्यादेवेत्यर्थः । "तावन्मात्रं"- तात्पर्यसहिताकांक्षादित्रयम् । नदीपदसमभिव्याहृतपदाश्रवणस्थले प्रदर्शितं व्यभिचारमुद्धर्तुं हेतु घटकपदे विशेषणान्तर प्रवेशमाशंकते ( अथेति ) यावत्समभिव्याहृतत्वं-श्रूयमाण स्वसमभिव्याहृत यावत्पदकत्वम् । "लिंगविशेषणं"- पदविशेषणतया लिंगघटकम् । तथा च तत्र नदीपद समभिव्याहृत जलपदस्य श्रूयमाणतया नोक्तविशेषणघटितहेतुः नदीपदार्थइति न व्यभिचारइति भावः । नन्वेतद्विशेषणप्रवेशे शोभनं घटमानयेत्यादौ घटादिपदसमभिव्याहृत शोभनादिपदाश्रवणेपि ज्ञायमानस्य घटकर्मत्वादिसंसर्गस्य भवन्मतेनुपपत्तिः, घटादिपदस्य उक्तविशेषणानाक्रान्ततया तत्स्मारित घटाद्यर्थे उक्तलिंगाभावादित्यत आह ( कतिपयेति ) ( लिंगाभिमानादिति ) उपदर्शित हेतो स्तत्रासत्त्वेपि तद्भ्रमादित्यर्थः । यत्र श्रूयमाण पद समभिव्याहारस्य प्रकृतपदे सन्देहादिः तत्रोक्तलिंगस्य न भ्रम सम्भवइति तत्रापि श्रूयमाणपदस्मारितार्थान्वय संसर्गबोधोत्पत्त्योक्त विशेषणप्रवेशासम्भवइति दूषयति ( नतदिति ) समभिव्याहृतपद

व्यापारानुबन्धिविषयत्वमेव कर्मप्रत्ययार्थोऽस्त्विति वाच्यं; तथासति शा ब्दबुद्धेरधिकविषयकतया गुरुशरीरस्य तादृशशाब्दानुभवविषयत्व विषयक शाब्दत्वस्य तत्पदाकांक्षादि ज्ञानकार्यतावच्छेदकतया गौर वप्रसंगात्, शाब्दबुद्धावेवधातोश्शक्त्यंतरकल्पनौचित्यात् ।

अथास्तु शाब्दोविलक्षणानुभवः, सोप्यनुमितिविशेष एवेत्यनुमाने शब्दान्तर्भावः; नच तादृशानुभवेनुमितित्वं न प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षा द्यानुभवत्वलिंगक त नुमानंचा प्रयोजकमिति वाच्यं, शाब्दानुभवेनुमि तित्वोपगमे समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या अनुमितौ क्लृप्तप्रतिबंधक तयैव तादृशसामग्रीकाले शाब्दबोधवारणे शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वा कल्पन लाघवोपष्टब्धानुमानादेव शाब्द बोधेनुमितित्वसंभवात् ; नच शाब्दत्वानुमितित्व प्रकारकेच्छयोः पृथ गुत्तेजकत्वानुरोधेन प्रतिबंधकताभेदआवश्यकः, एकत्रद्विविधेच्छोत्ते जकत्वोपगमे शाब्दत्वप्रकारकेच्छाबलादसत्यां शाब्दसामग्र्यां शाब्दा द्यानुमित्यापत्तेरितिवाच्यं, यत्रविषये प्रत्यक्षसामग्रीकाले शाब्दत्वप्रका रकेच्छावशात्र शाब्दबोध स्तादृशानंतविषये शाब्दबोधे तत्समान विषयक प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वान्तराकल्पने लाघवस्यानपवा दात् । एवं वैशेषिकमते समानविषयक * ल्पने लाघवमितिचेन्न; शाब्द त्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वे शाब्दसामग्र्या व्याप्त्यादिज्ञान घटिततया गुरु शरीरत्वेन भिन्नविषयक प्रत्यक्षादौ तत्प्रतिबंधकतायामवच्छेदक गौरवात् । लिंगादिभेदेनैकैकविषय एवन्यायमतापेक्षया शाब्दसामग्री बाहुल्येन प्रतिबंधकताबाहुल्याच्च ।

अथ यथान्वयव्यतिरेकि लिंगकानुमित्यो स्सामग्रीभेदेप्येकजाती यता तथा व्याप्तिज्ञाननिरपेक्षपदज्ञानादि घटितसामग्र्याश्शाब्दानुभव जनकत्वेपि तस्यानुमितिजातीयत्व मविरुद्धमिति वैशेषिकैरपि व्या प्त्यादिज्ञानस्य शाब्दसामग्रीघटकत्वं नोपगंतव्यम्, अन्वयव्यतिरेक

---

* अत्र कियानपि ग्रंथः पतितः ।

व्याप्तिज्ञानयोः परस्परजन्यानुमिताविव शाब्दबोधेनुमितित्वस्वीकारेपि तत्रव्याप्तिबुद्धे र्व्यभिचारस्य तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वेनैव वारणात्, अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यभावज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वा दाकांक्षाज्ञानादिजन्यतावच्छेदकगर्भे नुमितित्वा भवेशेपि शाब्दसामग्र्या अभावज्ञानरूपानुमितित्वावच्छिन्न करणघटितत्वेन तज्जन्यबोधस्यानुमितित्वोपपत्तेः । नच पक्षतायाश्शाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय पक्षता जन्यता वच्छेदककोटौ शाब्दान्यत्वं वैशेषिकैः प्रवेश्यमिति तन्मते गौरवमितिवाच्यं, तल्लिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्य भावरूपायाः पक्षताया अन्यलिंगकानुमितौ लिंगानुपधानमते व्यभिचार वारणाय जन्यतावच्छेदककोटा वव्यवहितोत्तरत्व संबंधेन तादृशा भावविशिष्टसिद्ध्य वच्छिन्नभेदस्यावश्यं निवेश्यतया शाब्दबोधेपि तत एव व्यभिचारवारणात् । परामर्शाजन्यज्ञानेऽनुमितित्व मपसिद्धांतभये नाभ्युपगमानर्हमितिचेन्न;- पक्षताया अजन्येनुमितित्ववादिनां परामर्शाजन्येनुमितित्वमपि नापसिद्धांतः । एतेन यादृशसंसर्गेण यादृशपदार्थस्य क्वचिदपि न निश्चयः एवं तत्संबंधावच्छिन्न तदभावस्यापि न क्वचिन्निश्चयः तादृशपदार्थस्य तत्संसर्गविषयकबोधो नानुमाना न्निर्वहति, अन्वयव्यतिरेक दृष्टांतविरहेण व्याप्त्यवधारणासंभवात; नच सामान्यव्याप्त्या अप्रसिद्धस्यापिसिद्धे रुक्तत्वा न्नैवमिति वाच्यम्, प्रकृतसाध्यव्याप्तेः प्रकृतहेतौ विशिष्टपरामर्शासम्भवे नानुमिते रनिर्वाहादिति परास्तम् ।

मैवं, व्याप्तिज्ञाननिरपेक्ष शाब्दजातीयबोधस्वीकारेपि बाधकाभावात्, अनुमितेरेव तादृशविशेषत्वं किं न स्वीक्रियत इत्यत्र विनिगमकस्याति दुर्लभत्वात । तथासत्यपि समानविषयक प्रत्यक्षसामग्र्या एकैक प्रतिबन्धकतानिर्वाहेण दर्शितलाघवाक्षतेः । पदज्ञानस्यापि शाब्दबोधे पदविषयकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वादिना कारणतासम्भवात । एकैकविध शाब्दप्रयोजकानुपूर्वी विशेषरूपाकांक्षादीना मननुगततया

तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके तदव्यवहितोत्तरत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया नुमितौ तद्व्यभिचारानवकाशात् । नचैकपदार्थेपरपदार्थरूपयोग्यतायाः एकैकविधतया एकैकविधशाब्दधीप्रयोजकतया तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके तज्ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं नोभयोरावश्यकमिति वाच्यम्, बाध निश्चयाभावस्य क्लृप्तहेतुतयैव निर्वाहे योग्यताज्ञानहेतुताया एव शाब्द बुद्धावसिद्धः । प्राचीनैरनुमितावपि संशयसाधारणविशेषण संसर्ग ज्ञानहेतुतास्वीकारा योग्यताज्ञानस्यानुमितौ व्यभिचारानवकाशाच्च । अनुमितेश्शाब्दधीविशेषत्वमतेनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्थाने शृणोमीत्य नुव्यवसायवारणमपि शाब्दबुद्धेरनुमितिविशेषत्वे शृणोमीत्यनुव्यव सायस्थाने ऽनुमिनोमीत्यनुव्यवसायरीत्यैव सम्भवति । अनुमितित्वस्य शाब्दत्वव्याप्यत्वे पदज्ञानघटितसमानविषयक विशेषसामग्रीकालेनु मितिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व कल्पनाधिक्यमिति चेत्; शाब्दत्वस्यानुमितित्व व्याप्तताम‍तेपि समानविषयेनुमित्साविशिष्ट परामर्शादिसत्वे शाब्दबोधवारणाय तत्र परामर्शादिघटित सामग्र्याः प्रतिबन्धकताधिक्यम् । तत्रशाब्दबोधात्मकानुमितेरेतन्मतेभ्युपगमे विपरीतमते प्युक्तस्थलेनुमित्यात्मक शाब्दस्वीकारस्संभवतीति न सामग्रीप्रतिबंधकताधिक्यम् । एतन्मते तत्रानुमित्यात्मक शाब्दबो धस्वीकारे नुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिस्तु न, शाब्दत्वस्यानुमितित्व व्याप्यतामते प्यनुमित्साविशिष्टानुमिति सामग्रीदशायां शाब्दात्म कानुमिति स्वीकारे शृणोमीत्यनुव्यवसायापत्ति संभवादित्यलमति विस्तरेण ।

मीमांसकमते उक्तयुक्तिभिश्शाब्दानुभवो नुमिति विजातीयएव, तत्सामग्र्याऽऽकांक्षाज्ञानघटिताविलक्षणी। किंतु लौकिकशब्दोन प्रमाणं, तज्जन्यशाब्दबोधपूर्व मनुमानेन तद्विषयकवाक्यार्थग्रहा त्तादृशशाब्दबो धस्य गृहीतग्राहित्वेनानुवादरूपत्वा दगृहीतग्राहिणएवज्ञानस्य प्रमा त्वात् । नचैवमनुमितेः परामर्शगृहीत साध्यपक्षादिमात्र ग्राहित्वात्प्र

जरन्मीमांसकास्तु – लोके वक्तृज्ञानानुमाना
त्तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा

---

मात्वानुपपत्तिरितिवाच्यम्, स्वान्यूनाकार स्वपूर्ववर्तिस्वसमानाधिकरण निश्चयकं यत्तदन्यत्वमगृहीतग्राहित्वमेव प्रमालक्षणमिति परामर्शस्यानुमिति विषयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न विशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयकत्वेनानुमिति विषयसकलवस्तु विषयकत्वेपि तदन्यूनाकारतावि रहेणानुमितेः प्रमात्वोपपत्तेः । प्रमाणंतु वेदरूपशब्दएव, तत्प्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थ स्तस्य शाब्दशाब्दोपजीविप्रमाणभिन्न प्रमाणागम्यत्वेन वेदजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तरेणाग्रहणात् । लोकेत्वनुमानाधीन वाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दबोधसामग्रीसमवधाने नपेक्षितत्वेपि स्वसामग्री वशादेवनियमतो वाक्यार्थगोचरानुमिति शाब्दबोधात्पूर्वं जायतइति प्राचोमीमांसकावदंति । गुरवस्तुविशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनाशाब्दबोध सामग्र्येव दुर्घटेति यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधकारणताव्यवस्थापने नैवोपपादयन्ति । तत्रानायासेन जरन्मीमांसक मतनिराकरणसम्भवा त्तदेव मतमादावुपन्यस्यति ( जरदिति ) "लोके" - लौकिकवाक्य श्रवणस्थले ( वक्तृज्ञानानुमानादिति ) अयं वक्ता प्रकृतवाक्यार्थ गोचर यथार्थज्ञानवान्, भ्रमाद्यजन्ये तद्वाक्यप्रयोक्तृत्वादित्येतादृशानुमाना दित्यर्थः ( वाक्यार्थसिद्धाविति ) अनेनसाध्ये याथार्थ्यघटकतयैक पदार्थे परपदार्थसंसर्गसिद्धावित्युक्तम् । तद्वद्विशेष्यक तद्वत्त्वावगाहित्व रूपयाथार्थ्यशरीरे एकपदार्थधर्मितावच्छेदकतया पदार्थतावच्छेदकां शस्याप्रवेशा देकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्न संसृष्टापरपदार्थतावच्छेदका वच्छिन्न रूपवाक्यार्थस्य याथार्थ्यभाने नियमतो भानानिर्वाह इत्यत आह ( तदुपजीवि संसर्गानुमानाद्वेति ) तादृशवक्तृज्ञानानुमानोपजीवि न एतत्पदार्थ स्तत्पदार्थसंसर्गी तत्प्रकारक यथार्थज्ञानविशेष्यत्वादित्यतः

वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवादकत्वं, वेदेतु तदभा
वा त्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वदन्ति; तन्न,
वेदे क्लृप्त सामग्रीतो लोकेऽपि संसर्ग प्रत्ययात् ।
अन्यथानुवादकतापि नस्यात् ।

---

पदार्थपक्षक पदार्थान्तरसंसर्ग साध्यकानुमानान्तराद्वेत्यर्थः । " वाक्यार्थ सिद्धौ "- विशिष्टानुभवग्राह्यवाक्यार्थस्य निश्चये । " शब्दस्य " - लौकिकवाक्यस्य । " अनुवादकत्वं " - प्रमाणान्तरगृहीतग्राहिज्ञान जनकत्वम् । नत्वगृहीतग्राहिजनकत्वरूपं प्रामाण्यमिति शेषः । " तद भावात "- अपौरुषेयतया वक्तु रभावात् वक्तृ वाक्यार्थज्ञानानुमाना धीनवाक्यार्थ सिद्ध्यभावात । " स्वातन्त्र्येण " - अगृहीतग्राह्य नुभवजनकत्वेन ( वेदेक्लृप्तसामग्रीतइति ) वेदजन्यशाब्दबोधे यादृश्या कांक्षादि ज्ञानघटिता सामग्री क्लृप्ता तादृशसामग्रीत इत्यर्थः । " संसर्ग प्रत्ययात् "- पदार्थद्वयसंसर्गविषयक वेदजन्यबोधाविजातीय संसर्ग बोधस्यानुमानिक वाक्यार्थनिश्चयं विनैवोपपत्तेरित्यर्थः । वेदवत्प्रामाण्य स्यावश्यकत्वादितिशेषः । ननु लोकवेदयो नैकाशाब्दानुभव सामग्री, वाक्यानुपूर्वीभेदेनाकांक्षाभेदात , तथाच लौकिकवाक्य स्थलीयाकांक्षाज्ञानादे स्संसर्गबोधसामग्रीत्वमेव न कल्प्यतइति कथं लौ- किकवाक्यस्य प्रामाण्यमित्यतआह ( अन्यथेति ) लौकिकवाक्येआकां क्षादिज्ञानघटितायाः स्सामग्र्या अकल्पनइत्यर्थः । " अनुवादकता "- गृहीतग्राह्यनुभव जनकता । तथाच लौकिकवाक्यादपि शाब्दानुभ वस्यानुभवानुरोधेन परैरपि स्वीकरणीयतया तेषामपिलोकस्थले शाब्दा नुभवसामग्रीकल्पनमावश्यकमितिभावः । ननु शाब्दानुभवानुरोधेन पद आकांक्षादिमत्त्वज्ञानस्यावश्यकतया पदार्थसंसर्गानुमापकतादृश पद स्मारितत्वरूपलिंगस्य पदार्थज्ञानमावश्यक मित्यनुमितिसामग्रीसत्वेन

लिंगस्य पूर्वत्वेपि व्याप्तिस्मृतिविळम्बेन तद्वि ळम्बात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारा द्वेदतुल्यापि सामग्री न निश्चायिकेतिचेन्न;–चक्षुरादे स्तथात्वे- न तच्छंकायामपि प्रमापकत्वात् ।

---

तत्संसर्गानुमिति श्शाब्दबोधात्पूर्वं नियमतोभविष्यति; नच तल्लिंगज्ञा नघटितानुमितिसामग्रीकाले पदाकांक्षादिमत्वज्ञानसत्वेन शाब्दसाम ग्र्याआपसत्वेन तस्यास्समान विषयनुमितिसामग्र्यपेक्षया बलवत्वेना नुमितेरेवनभवितु मर्हतीतिवाच्यम् . शाब्दबोधे आकांक्षादि मत्पदज्ञान जन्यपदार्थोपास्थिते र्हेतुतया तद्विळंबेन तादृशशब्दस्यानुवादकत्वस्य दुर्वारत्वादित्यतआह ( लिंगस्य पूर्वत्वेपीति ) पक्षेलिंगतावच्छेदक प्रका रेणलिंगस्य निश्चितत्वेपीत्यर्थः ( व्याप्तिस्मृति विळंबेनेति ) उद्बोधक समवधानानियमेन तद्विरहस्थले व्याप्तिस्मृत्यसंभवेनेत्यर्थः । " तद्वि ळंबात् "– अनुमानविळंबात, शाब्दबोध पूर्वकालेनुमित्यनियमादिति यावत । शंकते ( अनाप्तोक्ताविति ) अनाप्तोक्तवाक्यइत्यर्थः । " व्यभि चारात् "– अप्रामाण्यदर्शनात ( न निश्चायिकेति ) न निश्चयं जन यितुं समर्थेत्यर्थः । सर्वत्रैव लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसहचरिता कांक्षादि मद्वाक्यत्वरूप धर्मदर्शनेन तत्संशयसंभवा त्तस्य च फलीभू तनिश्चय प्रतिबंधकत्वादितिभावः । एवंच लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्व संशयनिवृत्त्यर्थमाप्तोक्तत्व निश्चयस्स्वीकरणीयः, तस्य च वाक्यार्थनिश्चय रूपतया तत्पूर्वकस्य शाब्दबोधस्य लोकस्थले गृहीतग्राहित्व नियमइति शंकितुराशयः । निश्चयसामान्ये यद्यप्रामाण्यसंशयस्य विरोधितोपे यते तदादोषमाह ( चक्षुरादेरिति ) "तथात्वेन"–दोषसमवधानदशायां भ्रमजनकत्वेन । "तच्छंकायामपि"–चक्षुष्ट्वादिरूपसाधर्म्य दर्शनेना प्रा- माण्यशंकायामपि । " प्रमापकत्वात् " – प्रत्यक्षनिश्चयजनकत्वात् ।

# ज्ञायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं, लिंगवदिति चेन्न;– संशयोहि न वाक्ये, तस्य निश्चयात् ।

---

तथाच व्यभिचारेणाप्रामाण्यसंशयो नप्रतिबंधक इतिभावः । ननु अप्रामाण्यसंशयाभावस्य निश्चयसामान्ये हेतुत्वासंभवेना ऽप्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वासंभवेपि ज्ञायमानकरणकनिश्चये प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वं संभवतीति शब्दोनतत्संशयदशायां निश्चायकः, ज्ञायमानकरणत्वात् ; व्यभिचारादिसंशयदशायां लिंगमिवेत्याशंकते(ज्ञायमानमिति)यन्न निश्चये ज्ञायमानत्वेनयत्करणं तत्संदेहदशायां न तन्निश्चयजनकमित्यर्थः । (लिंगवदिति) यथानुमित्यात्मक साध्यनिश्चयकरणभूतं लिंगंव्याप्त्यादिसंदेहदशायां साध्यानिश्चायकमित्यर्थः । एतन्निश्चये संशयसामान्यनिवेशो न संभवति, घटादिसंदेहदशायां धूमादेर्वह्न्यादिबोधकशब्दस्य च तन्निश्चायकत्वात । अतः करणधर्मिकसंशयविशेषो निवेश्यः । तत्रच करणतावच्छेदकस्य ज्ञायमानत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया यद्रूपंतथा तत्संशयनिवेशस्संभवति, व्याप्त्यादेस्तथानुमिति करणतावच्छेदकत्वात, लिंगेतत्संशयदशायां तस्याननुमापकत्वात्, अतश्शब्दस्य तादृशरूपा कांक्षादिसंशयोपि न, वाक्येतस्य निश्चयात्, शब्दत्वरूपधर्मे संशय दशायामनिश्चायकत्वमिष्टमेव, आप्तोक्तत्वं गौरवान्नकरणतावच्छेदक; मितितादृशसंशयान्तर्भावेन नियमपक्षंदूषयति ( संशयोहीति ) प्रकृतसाध्यघटकइत्यादिः ( न वाक्यइति ) वाक्यत्वपरम् । तथाच शब्दरूपे धर्मिण्याकांक्षादिमच्छब्दत्वरूपवाक्यत्व कोटिक इत्यर्थः । "तस्य"– तादृशवाक्यत्वस्य । "निश्चयात्" – शाब्दनिश्चयपूर्वं वाक्येनिश्चितत्वादित्यर्थः । तथाच वाक्यत्वस्य शब्दे संशयकाले अनिश्चायकत्वसाधने सिद्धसाधनमितिभावः । यद्यप्याप्योक्तत्वनिश्चयस्या प्रामाण्यसंशयनिवृत्त्यर्थमपेक्षाया एवशंकितुरभिप्रेतत्वा द्वाक्यत्वसंशयघटितनिय

न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये, तस्य तदुत्तरकालीनत्वात् । नाप्तोक्तत्वे, तन्निश्चयस्यानंगत्वात् ।

---

मनिराकरणमफलं, तथाप्यनभिप्रेतार्थमादायापि सामान्यशब्दार्थवितर्केण तत्पक्षदूषणं संगच्छते । फलीभूतज्ञानधर्मिक प्रामाण्यसंदेहस्य करणे प्रमाकरणत्व संशयपर्यवसायिनः निश्चविरोधित्वे आप्तोक्तत्व निश्चयापेक्षाया आवश्यकत्वा त्तादृशसंशयांतर्भावेण नियमपक्षं दूषयति (तज्जन्यज्ञान प्रामाण्यइति) स्वजन्यज्ञानधर्मिक प्रामाण्यकोटिक इत्यर्थः। प्रकृतसाध्यघटकसंशयइत्यनुषज्यते । "तस्य"-ज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य । "उत्तरकालीनत्वात्"-ज्ञानरूपधर्मिज्ञाने सत्येव तदुत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वात् । तथाच तत्संशयस्य निश्चयविरोधित्वेपि शाब्दनिश्चयपूर्वकाले तत्सामग्र्य नियमेन तदनावश्यकत्वात् सर्वत्र तन्निवर्तकाप्तोक्तत्व निश्चयानपेक्षया नक्लोकेशाब्दनिश्चयस्य गृहीतग्राहित्वमितिभावः । प्रामाण्यसंशयस्य ज्ञायमानकरणजन्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनैत दुक्तम् । वस्तुत स्तादृशसंशयस्य ग्राह्यसंशयपर्यवसितस्य ग्राह्यसंशयवत्परोक्ष निश्चयाविरोधित्वमेवेतियन्निश्चयः स्वकारणकनिश्चया (१) तत्संदेहघटितनियमबला दाप्तोक्तत्वसंदेहस्य शाब्दनिश्चय हेतुत्वस्यैवानुपगमादित्यर्थः । तन्निश्चयस्य हेतुत्वोपगमे तत एवशब्दस्यानुवादकतासिद्धेः प्रयासवैफल्यं, तदनुपगमे च यन्निश्चयइत्यादौ यत्पदेनाप्तोक्तत्वोपादानासंभवा त्तत्संशयस्य शाब्दबोधविरोधिता नोक्तनियमात्सिद्ध्यतीतिभावः । ननु - उक्तनियमबलादाप्तोक्तत्वसंशय विरोधिता तद्बला त्तन्निश्चय हेतुताच मास्तीत, तथा प्याप्तोक्तत्वसंशयकाले शाब्दबोधानुत्पादस्यानुभाविकतया तन्निवार्तायाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधेपि हेतुत्वं दुर्वारमेवेति तात्पूर्व वाक्यार्थ

---

(१) अत्र काश्चनपङ्क्तयः पतिताः ।

व्यापारानुबन्धिविषयत्वमेव कर्मप्रत्ययार्थोऽस्त्विति वाच्यं; तथासति शा ब्दबुद्धेरधिकविषयकतया गुरुशरीरस्य तादृशशाब्दानुभवविषयत्व विषयक शाब्दत्वस्य तत्पदाकांक्षादि ज्ञानकार्यतावच्छेदकतया गौर वप्रसंगात, शाब्दबुद्धावेवधातोश्शक्त्यंतरकल्पनौचित्यात् ।

अथास्तु शाब्दोविलक्षणानुभवः, सोप्यनुमितिविशेष एवेत्यनुमाने शाब्दान्तर्भावः; नच तादृशानुभवेनुमितित्वं न प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षा न्यानुभवत्वलिंगक स्त .नुमानंचा प्रयोजकमितिवाच्यं, शाब्दानुभवेनुमि तित्वोपगमे समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या अनुमितौ क्लृप्तप्रतिबंधक तयैव तादृशसामग्रीकाले शाब्दबोधवारणे शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वा कल्पन लाघवोपष्टब्धानुमानादेव शाब्द बोधेनुमितित्वसंभवात् ; नच शाब्दत्वानुमितित्व प्रकारकेच्छयोः पृथ गुत्तेजकत्वानुरोधेन प्रतिबंधकताभेद आवश्यकः, एकत्रद्विविधेच्छोत्ते जकत्वोपगमे शाब्दत्वप्रकारकेच्छाबलादसत्यां शाब्दसामग्र्यां शाब्दा न्यानुमित्यापत्तेरितिवाच्यं, यत्रविषये प्रत्यक्षसामग्रीकाले शाब्दत्वप्रका रकेच्छावशान्न शाब्दबोध स्तादृशानंतविषये शाब्दबोधे तत्समान विषयक प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वान्तराकल्पने लाघवस्यानपवा दात् । एवं वैशेषिकमते समानविषयक * ल्पने लाघवमितिचेन्न; शाब्द त्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वे शाब्दसामग्र्या व्याप्त्यादिज्ञान घटिततया गुरु शरीरत्वेन भिन्नविषयक प्रत्यक्षादौ तत्प्रतिबंधकतादात्मावच्छेदक गौरवात् । लिंगादिभेदेनैकैकविषय एवन्यायमतापेक्षया शाब्दसामग्री बाहुल्येन प्रतिबंधकताबाहुल्याच्च ।

अथ यथान्वयव्यतिरेकि लिंगकानुमित्यो स्सामग्रीभेदेप्येकजाती यता तथा व्याप्तिज्ञाननिरपेक्षपदज्ञानादि घटितसामग्र्याश्शाब्दानुभव जनकत्वेपि तस्यानुमितिजातीयत्व मविरुद्धमिति वैशेषिकैरपि व्या प्त्यादिज्ञानस्य शाब्दसामग्रीघटकत्वं नोपगंतव्यम्, अन्वयव्यतिरेक

* अत्र कियानपि ग्रंथः पतितः ।

व्याप्तिज्ञानयोः परस्परजन्यानुमितावित्र शाब्दबोधेनुमितित्वस्वीकारेपि तत्रव्याप्तिबुद्धे र्व्यभिचारस्य तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्कार्यतावच्छे दकत्वेनैव वारणात्, अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यभावज्ञानत्वेन व्याप्ति ज्ञानस्य करणत्वा दाकांक्षाज्ञानादिजन्यतावच्छेदकगर्भे नुमितित्वा प्रवे शेपि शाब्दसामग्र्या अभावज्ञानरूपानुमितित्वावच्छिन्न करणघटित त्वेन तज्जन्यबोधस्यानुमितित्वोपपत्तेः । नच पक्षतायाश्शाब्दबोधे व्यभि चारवारणाय पक्षता जन्यता वच्छेदककोटौ शाब्दान्यत्वं वैशेषिकैः प्रवेश्यमितितन्मते गौरवमितिवाच्यं, तल्लिंगकेच्छाविरहाविशिष्टसिद्ध्य भावरूपायाः पक्षताया अन्यलिंगकानुमितौ लिंगानुपधानमते व्यभिचार वारणाय जन्यतावच्छेदककोटा वव्यवहितोत्तरत्व संबंधेन तादृशा भावविशिष्टसिद्ध्यवच्छिन्नभेदस्यावश्यं निवेश्यतया शाब्दबोधेपि तत एव व्यभिचारवारणात् । परामर्शाजन्यज्ञानेऽनुमितित्व मपसिद्धांतभये नाभ्युपगमान्न्हीमितिचेन्न;- पक्षताया अजन्येनुमितित्ववादिनां परामर्शाज न्येनुमितित्वमपि नापसिद्धांतः । एतेन यादृशसंसर्गेण यादृशप दार्थस्य क्वचिदपि न निश्चयः एवं तत्संबंधावच्छिन्न तदभाव स्यापि न क्वचिन्निश्चयः तादृशपदार्थस्य तत्संसर्गविषयकबोधो नानुमाना न्निर्वहति, अन्वयव्यतिरेक दृष्टांतविरहेण व्याप्त्यवधार णासंभवात; नच सामान्यव्याप्त्या अप्रसिद्धस्यापिसिद्धे रुक्तत्वा न्नैवमिति वाच्यम्, प्रकृतसाध्यव्याप्तेः प्रकृतहेतौ विशिष्टपरामर्शासम्भवे नानुमिते रनिर्वाहादिति परास्तम् ।

नैवं, व्याप्तिज्ञाननिरपेक्ष शाब्दजातीयबोधस्वीकारेपि बाधकाभा वात्, अनुमितेरेव तादृशविशेषत्वं किं न स्वीक्रियत इत्यत्र विनिगमक स्यापि दुर्लभत्वात । तथासत्यपि समानविषयक प्रत्यक्षसामग्र्या एकैक प्रतिबन्धकतानिर्वाहेण दर्शितलाघवाक्षतेः । पदज्ञानस्यापि शाब्दबोधे पदविषयकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वादिना कारणतासम्भवात । एकैकविध शाब्दप्रयोजकानुपूर्वी विशेषरूपाकांक्षादीना मननुगततया

तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके तदव्यवहितोत्तरत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया नुमितौ तद्व्यभिचारानवकाशात् । नचैकपदार्थेपरपदार्थरूपयोग्यताया एकैकविधतया एकैकविधशाब्दधीप्रयोजकतया तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके तज्ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं नोभयोरावश्यकमिति वाच्यम्, बाध निश्चयाभावस्य कल्पहेतुतयैव निर्वाहे योग्यताज्ञानहेतुताया एव शाब्द बुद्धावसिद्धः । प्राचीनैरनुमितावपि संशयसाधारणविशेषण संसर्ग ज्ञानहेतुतास्वीकारा योग्यताज्ञानस्यानुमितौ व्यभिचारानवकाशाच्च । अनुमितेश्शाब्दधीविशेषत्वमतेनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्थाने शृणोमीत्य नुव्यवसायवारणमपि शाब्दबुद्धेरनुमितिविशेषत्वे शृणोमीत्यनुव्यव सायस्थानेऽनुमिनोमीत्यनुव्यवसायरीत्यैव सम्भवति । अनुमितित्वस्य शाब्दत्वव्याप्यत्वे पदज्ञानघटितसमानविषयक विशेषसामग्रीकालेनु मितिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व कल्पनाधिक्यमिति चेत्; शाब्दत्वस्यानुमितित्व व्याप्यतामतेपि समानविषयेनुमित्साविशिष्ट परामर्शादिसत्वे शाब्दबोधवारणाय तत्र परामर्शादिघटित सामग्र्याः प्रतिबन्धकताधिक्यम् । तत्रशाब्दबोधात्मकानुमितेरेतन्मतेभ्युपगमे विपरीतमते प्युक्तस्थलेनुमित्यात्मक शाब्दस्वीकारस्संभवतीति न सामग्रीप्रतिबंधकताधिक्यम् । एतन्मते तत्रानुमित्यात्मक शाब्दबो धस्वीकारे नुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिस्तु न, शाब्दत्वस्यानुमितित्व व्याप्यतामते प्यनुमित्साविशिष्टानुमिति सामग्रीदशायां शाब्दात्म कानुमिति स्वीकारे शृणोमीत्यनुव्यवसायापत्ति संभवादित्यलमति विस्तरेण ।

मीमांसकमते उक्तयुक्तिभिश्शाब्दानुभवो नुमिति विजातीयएव, तत्सामग्र्याऽऽकांक्षाज्ञानघटिताविलक्षणी । किंतु लौकिकशब्दोन प्रमाणं, तज्जन्यशाब्दबोधपूर्व मनुमानेन तद्विषयकवाक्यार्थग्रहा तादृशशाब्दबो धस्य गृहीतग्राहित्वेनानुवादरूपत्वा दगृहीतग्राहिणएवज्ञानस्य प्रमा त्वात् । नचैवमनुमितेः परामर्शगृहीत साध्यपक्षादिमात्र ग्राहित्वात्

जरन्मीमांसकास्तु — लोके वक्तृज्ञानानुमाना
त्तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा

मान्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्, स्वान्यूनाकार स्वपूर्ववर्तिस्वसमानाधिकरण निश्चयकं यत्तदन्यत्वमगृहीतग्राहित्वमेव प्रमालक्षणमिति परामर्शस्यानु मिति विषयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न विशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयकत्वेनानुमिति विषयसकलवस्तु विषयकत्वेपि तदन्यूनाकारतावि रहेणानुमितेः प्रमात्वोपपत्तेः । प्रमाणंतु वेदरूपशब्दएव, तत्प्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थ स्तस्य शब्दशब्दोपजीविप्रमाणभिन्न प्रमाणागम्यत्वेन वेदजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तरेणाग्रहणात् । लौकिकत्वनुमानाधीन वाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दबोधसामग्रीसमवधाने नपेक्षितत्वेपि स्वसामग्री वशादेवनियमतो वाक्यार्थगोचरानुमिति शाब्दबोधात्पूर्वं जायतइति प्राचोमीमांसकावदन्ति । गुरवस्तु विशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनाशाब्दबोध सामग्र्येव दुर्घटेति यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधकारणताव्यवस्थापने नैवोपपादयन्ति । तत्रानायासेन जरन्मीमांसक मतनिराकरणसम्भवा तदेव मतमादावुपन्यस्यति ( जरदिति ) "लोके" - लौकिकवाक्य श्रवणस्थले ( वक्तृज्ञानानुमानादिति ) अयं वक्ता प्रकृतवाक्यार्थ गोचर यथार्थज्ञानवान्, भ्रमाद्यजन्य तद्वाक्यप्रयोक्तृत्वादित्येतादृशानुमाना दित्यर्थः ( वाक्यार्थसिद्धाविति ) अनेनसाध्ये याथार्थ्यघटकतयैक पदार्थे परपदार्थसंसर्गसिद्धावित्युक्तम् । तद्वद्विशेष्यक तद्वत्त्वावगाहित्व रूपयाथार्थ्यशरीरे एकपदार्थधर्मितावच्छेदकतया पदार्थतावच्छेदका तराप्रवेशा देकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्न संसृष्टापरपदार्थतावच्छेदका वच्छिन्न रूपवाक्यार्थस्य याथार्थ्यभाने नियमतो भानानिर्वाह इत्यत आह ( तदुपजीवि संसर्गानुमानाद्वेति ) तादृशवक्तृज्ञानानुमानोपजीवि न एतत्पदार्थ स्तत्पदार्थसंसर्गी तत्प्रकारक यथार्थज्ञानविशेष्यत्वादित्यतः

वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवादकत्वं, वेदेतु तदभा
वा त्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वदन्ति; तन्न,
वेदे क्लृप्त सामग्रीतो लोकेऽपि संसर्ग प्रत्ययात् ।
अन्यथानुवादकतापि नस्यात् ।

---

पदार्थपक्षक पदार्थान्तरसंसर्ग साध्यकानुमानान्तराद्वेत्यर्थः । "वाक्यार्थ सिद्धौ"- विशिष्टानुभवग्राह्यवाक्यार्थस्य निश्चये । "शब्दस्य" - लौकिकवाक्यस्य । "अनुवादकत्वं" - प्रमाणान्तरगृहीतग्राहिज्ञान जनकत्वम् । नत्वगृहीतग्राहिजनकत्वरूपं प्रामाण्यमिति शेषः । "तद भावात"- अपौरुषेयतया वक्तु रभावात् वक्तृ वाक्यार्थज्ञानानुमाना धीनवाक्यार्थ सिद्ध्यभावात । "स्वातन्त्र्येण" - अगृहीतग्राह्या नुभवजनकत्वेन (वेदेक्लृप्तसामग्रीतइति) वेदजन्यशाब्दबोधे यादृश्या कांक्षादि ज्ञानघटिता सामग्री क्लृप्ता तादृशसामग्रीत इत्यर्थः । "संसर्ग प्रत्ययात्"- पदार्थद्वयसंसर्गविषयक वेदजन्यबोधाविजातीय संसर्ग बोधस्यानुमानिक वाक्यार्थनिश्चयं विनैवोपपत्तेरित्यर्थः । वेदवत्प्रामाण्य स्यावश्यकत्वादितिशेषः । ननु लोकवेदयो नैकाशाब्दानुभव सामग्री, वाक्यानुपूर्वीभेदेनाकांक्षाभेदात , तथाच लौकिकवाक्य स्थलीयाकांक्षाज्ञानादे स्संसर्गबोधसामग्रीत्वमेव न कल्प्यतइति कथं लौ- किकवाक्यस्य प्रामाण्यमित्यतआह (अन्यथेति) लौकिकवाक्येआकां क्षादिज्ञानघटिताया स्सामग्र्या अकल्पनइत्यर्थः । "अनुवादकता"- गृहीतग्राह्यनुभव जनकता । तथाच लौकिकवाक्यादपि शाब्दानुभ वस्यानुभवानुरोधेन परैरपि स्वीकरणीयतया तेषामपिलोकस्थले शाब्दा नुभवसामग्रीकल्पनमावश्यकमितिभावः । ननु शाब्दानुभवानुरोधेन पद आकांक्षादिमत्त्वज्ञानस्यावश्यकतया पदार्थसंसर्गानुमापकतादृश पद स्मारितत्वरूपलिंगस्य पदार्थज्ञानमावश्यक मित्यनुमितिसामग्रीसत्वेन

लिंगस्य पूर्वत्वेपि व्याप्तिस्मृतिविळम्बेन तद्विळम्बात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारा द्देदतुल्यापि सामग्री न निश्चायिकेतिचेन्न;—चक्षुरादे स्तथात्वेन तच्छंकायामपि प्रमापकत्वात् ।

---

तत्संसर्गानुमिति शाब्दबोधात्पूर्वं नियमतोभविष्यति; नच तल्लिंगज्ञानघटितानुमितिसामग्रीकाळे पदाकांक्षादिमत्त्वज्ञानसत्त्वेन शाब्दसामग्र्याअपिसत्त्वेन तस्यास्समान विषयेनुमितिसामग्र्यपेक्षया बलवत्वेनानुमितिरेवनभवितु मर्हतीतिवाच्यम् - शाब्दबोधे आकांक्षादि मत्पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थिते र्हेतुतया तद्विळंबेन तादृशशब्दस्यानुवादकत्वस्य दुर्वारत्वादित्यतआह ( लिंगस्य पूर्वत्वेपीति ) पक्षेलिंगतावच्छेदक प्रकारेणलिंगस्य निश्चितत्वेपीत्यर्थः ( व्याप्तिस्मृति विळंबेनेति ) उद्बोधकसमवधानानियमेन तद्विरहस्थले व्याप्तिस्मृत्यसंभवेनेत्यर्थः । " तद्विळबात "- अनुमानविळबात, शाब्दबोध पूर्वकालेनुमित्यनियमादिति यावत । शंकते ( अनाप्तोक्ताविति ) अनाप्तोक्तवाक्यइत्यर्थः । " व्यभिचारात "- अप्रामाण्यदर्शनात ( न निश्चायिकेति ) न निश्चयं जनयितुं समर्थेत्यर्थः । सर्वत्रैव लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसहचरिताकांक्षादि मद्वाक्यत्वरूप धर्मदर्शनेन तत्संशयसंभवा त्तस्य च फलीभूतनिश्चय प्रतिबंधकत्वादितिभावः । एवंच लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसंशयनिवृत्यर्थमाप्तोक्तत्व निश्चयस्स्वीकरणीयः, तस्य च वाक्यार्थनिश्चयरूपतया तत्पूर्वकस्य शाब्दबोधस्य लोकस्थले गृहीतग्राहित्व नियमइति शंकितुराशयः । निश्चयसामान्ये स्वअप्रामाण्यसंशयस्य विरोधित्वेपि यते तदादोषमाह ( चक्षुरादेरिति ) "तथात्वेन"-दोषसमवधानदशायां भ्रमजनकत्वेन । "तच्छंकायामपि"-चक्षुष्ट्वादिरूपसाधर्म्य दर्शनेना प्रामाण्यशंकायामपि । " प्रमापकत्वात " - प्रत्यक्षनिश्चयजनकत्वात ।

ज्ञायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं, लिंगवदिति चेन्न;- संशयोहि न वाक्ये, तस्य निश्चयात् ।

---

तथाच व्यभिचारेणाप्रामाण्यसंशयो नप्रतिबंधक इतिभावः । ननु अप्रामाण्यसंशयाभावस्य निश्चयसामान्ये हेतुत्वासंभवेना ऽप्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वासंभवेपि ज्ञायमानकरणकनिश्चये प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वं संभवतीति शब्दोनतत्संशयदशायां निश्चायकः, ज्ञायमानकरणत्वात् ; व्यभिचारादिसंशयदशायां लिंगमिवेत्याशंकते(ज्ञायमानमिति)यत्र निश्चये ज्ञायमानत्वेनयत्करणं तत्संदेहदशायां न तन्निश्चयजनकमित्यर्थः । ( लिंगवदिति ) यथानुमित्यात्मक साध्यनिश्चयकरणभूतं लिंगंव्याप्त्यादिसंदेहदशायां साध्यानिश्चायकमित्यर्थः। एतन्निश्चये संशयसामान्यनिवेशो न संभवति, घटादिसंदेहदशायां धूमादेर्वह्न्यादिबोधकशब्दस्य च तन्निश्चायकत्वात । अतः करणधर्मिकसंशयविशेषो निवेश्यः । तत्रच करणतावच्छेदकस्य ज्ञायमानत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया यद्रूपंतथा तत्संशयनिवेशस्संभवति, व्याप्त्यादे स्तथानुमिति करणतावच्छेदकत्वात ; लिंगेतत्संशयदशायां तस्यानुमापकत्वात् , अतश्शब्दस्य तादृशरूपा कांक्षादिसंशयोपि न, वाक्येतस्य निश्चयात, शब्दत्वरूपधर्म संशय दशायामनिश्चायकत्वमिष्टमेव, आप्तोक्तत्वं गौरवान्नकरणतावच्छेदक, मितितादृशसंशयान्तर्भावेन नियमपक्षंदूषयति ( संशयोहीति ) प्रकृतसाध्यघटकइत्यादिः ( न वाक्यइति ) वाक्यत्वपरम् । तथाच शब्दरूपे धर्मिण्याकांक्षादिमच्छब्दत्वरूपवाक्यत्व कोटिक इत्यर्थः । " तस्य "- तादृशवाक्यत्वस्य । " निश्चयात " - शाब्दनिश्चयपूर्वं वाक्येनिश्चितत्वादित्यर्थः । तथाच वाक्यत्वस्य शब्दे संशयकाले अनिश्चायकत्वसाधने सिद्धसाधनमितिभावः । यद्यप्याप्तोक्तत्वनिश्चयस्या प्रामाण्यसंशयनिवृत्त्यर्थमपेक्षाया एवशंकितुरभिमेतत्वा द्वाक्यत्वसंशयघटितनिय

न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये, तस्य तदुत्तरकालीन त्वात् । नाप्तोक्तत्वे, तन्निश्चयस्या नंगत्वात् ।

---

प्रनिराकरणमफलं, तथाप्यनभिप्रेतार्थ मादायापि सामान्यशब्दार्थवित र्केण तत्पक्षदूषणं संगच्छते । फलीभूतज्ञानधर्मिक प्रामाण्यसंदेहस्य करणे प्रमाकरणत्व संशयपर्यवसायिनः निश्चविरोधित्वे आप्तोक्तत्व निश्चयापेक्षाया आवश्यकत्वा त्तादृशसंशयांतर्भावेण नियमपक्षं दूषयति (तज्जन्यज्ञान प्रामाण्यइति ) स्वजन्यज्ञानधर्मिक प्रामाण्यकोटिक इत्यर्थः। प्रकृतसाध्यघटकसंशयइत्यनुषज्यते । " तस्य " -ज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य । "उत्तरकालीनत्वात्" ज्ञानरूपधर्मिज्ञाने सत्येव तदुत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वात । तथाच तत्संशयस्य निश्चयविरोधित्वपि शाब्दनिश्चयपूर्वकाले तत्सामग्र्य नियमेन तदनावश्यकत्वात् सर्वत्र तन्निवर्तकाप्तोक्तत्व निश्चयानपेक्षया नलौ केशाब्दनिश्चयस्य गृहीतग्राहित्वमितिभावः । प्रामाण्यसंशयस्य ज्ञायमान करणजन्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनैत दुक्तम् । वस्तुत स्तादृशसं शयस्य ग्राह्यसंशयपर्यवसितस्य ग्राह्यसंशयवत्परोक्ष निश्चयाविरोधित्वमे वेतियन्निश्चयः स्वकारणकनिश्चया (१) तत्संदेहघटितनियमबला दाप्तोक्त त्वसंदेहस्य शाब्दनिश्चय हेतुत्वस्यैवानुपगमादित्यर्थः । तन्निश्चयस्य हेतुत्वो पगमे तत एवशब्दस्यानुवादकतासिद्धेः प्रयासवैफल्यं, तदनुपगमे त्व यन्निश्चयइत्यादौ यत्पदेनाप्तोक्तत्वोपादानासंभवा त्तत्संशयस्य शाब्दबोधविरोधिता नोक्तनियमात्सिद्ध्यतीतिभावः । ननु - उक्तनियम बलादाप्तोक्तत्वसंशय विरोधिता तद्बला त्तन्निश्चय हेतुताच मासैत्वीव, तथा प्याप्तोक्तत्वसंशयकाले शाब्दबोधानुत्पादस्यानुभाविकतया तन्निर्वा हायाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधेपि हेतुत्वं दुर्वारमेवेति तत्पूर्व वाक्यार्थ

---

(१) अत्र काश्चनपङ्क्तयः पतिताः ।

अथवाक्यार्थभासक योग्यताज्ञानादीनां पर्वतादिविशेष्यक वह्न्यादि प्रकारक योग्यताज्ञानत्वादिनैव हेतुताकल्पना वह्न्यादिप्रकारतानिरूपित वह्न्यादिमत्पर्वतविशेष्यता प्रयोजिकैव तद्घटितसामग्रीति वह्न्यादिशून्य ह्रदादौ वह्न्यादिविशेष्यताया नापत्तिसम्भवः; नच योग्यताज्ञानस्य समानविशेष्यता प्रत्यासत्त्यैव विशेष्यनिशेषणनन्तर्भाव्यैव हेतुतास्वीक्रियते लाघवात् , तथा च विशेषणासंबन्धिधर्मिणि शाब्दबोधविशेष्यतापत्तिः दुर्वारैवेति वाच्यम्, समानाकारकज्ञान शाब्दबोधयोः समानविशेष्यकत्वानियमेन समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या तयोर्हेतु हेतुमद्भावा सम्भवादिति चेन्न; - समानविशेष्यता प्रत्यासत्त्यसम्भवेपि समान धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या धर्मितावच्छेदकविशेषणानन्तर्भाव्यैव शाब्दबुद्धौ योग्यताज्ञानहेतुत्व कल्पनात ह्रदत्वाद्यवच्छिन्न धर्मिक वह्न्याद्यन्वयबोधापत्तेः दुर्वारत्वात । अतो धर्मितावच्छेदक विशेषनियन्त्रित एव शाब्दबोधयोग्यताधियोः कार्यकारणभावस्स्वीकार्यः । तथा च द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकयोग्यताज्ञाना ज्जायमानवह्न्याद्यन्वय बोधे तदवच्छिन्नस्य वह्न्यादिमतएव धर्मिणोविशेष्यता न तादृशस्य वह्न्यादिशून्यस्येत्यत्र नियामकाभावः । अतो यथार्थतात्पर्यस्य शाब्दबोधे तत्तद्धर्मप्रकारतानिरूपित विशेष्यतानियामकत्वमावश्यकम् । तच्च क्वचिद्विषय प्रतीतिनिष्ठयाथार्थ्य घटकविशेष्यतासंबंधेन यथार्थ तात्पर्यस्य हेतुतया निर्वहतीतिदिक् ।

[ इदमापाततः- अनुमितौ वह्न्यादिशून्यस्य प्रमात्मकहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकाश्रयस्य तद्विशेष्यतयासमानप्रकारकत्वेनैव पक्षतायां धियो हेतुतायाः कल्पनीयतया तत्तद्धर्मप्रकारतानिरूपित विशेष्यतासंबन्धेनज्ञानं प्रति तद्वृत्तित्व विशिष्टत्वेन हेतुत्वेन शाब्दान्यथा ख्यातिवारणसंभवात । तद्धर्मस्या सत्त्वदशायामपि तद्धर्मविशिष्ट बुद्ध्युत्पत्त्याव्यभिचारेण तत्त्वेन हेतुत्वासंभवात , तदुपेक्षितम् ] ।

अन्यथा कार्यवैचित्र्यं नस्यात् । तच्च ज्ञातमुपयुज्यते,

---

निरुक्तरूपाभावस्य प्रमाविरहप्रयोजकत्वानुपगमे किमनिष्टमित्यत आह ( अन्यथेति ) "कार्यवैचित्र्यं"-प्रमारूपकार्यस्य शब्दाभावस्थले ऽनुत्पादरूपं ( नस्यादिति ) आकांक्षादिसत्वेन तत्र तदनुत्पादप्रयोजकान्तरस्य दुर्वचत्वादितिभावः । इदानीं यथार्थतात्पर्यस्यतत्त्वेन प्रमाप्रयोजकतया निर्धारिततया द्विशेषरूपावच्छिन्ने तत्र ज्ञातोपयोगिता साधक ज्ञानोपयोगित्व हेतौ दुरवधारणतया संदिग्धासिद्धतेतिसामान्यत एव तज्ज्ञातोपयोगिता साधकानुमाने ज्ञानमेवावच्छेदकं ननु तद्विषयत्वं गौरवादिति । तत्रशाब्दबोधं प्रतिज्ञातोपयोगित्व रूपसाध्यासत्वेपिनांशतो बाधः, अवच्छेदकसंबंध व्यावृत्तया अवच्छेद्याश्रयेविशेषणविधया विलक्षणावच्छेदकताया एवपक्षतावच्छेदक घटकत्वात् । करणतावच्छेदकस्य ज्ञानस्यवारणाय शब्दवृत्तीति । विषयताया वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेन ज्ञानस्यसम्बद्धत्वेपि तद्व्युदासः । नच पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्यमनुमीयताम्, तत्रांशतो बाधस्यादोषतया किं शाब्दज्ञानवारणेनेति वाच्यम्, आकांक्षादावंशतस्सिद्धसाधनस्यादोषत्वाय पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यस्यसाधनीयत्वात् । शब्दवृत्तिशाब्दबोधानुपयोगि नभोवृत्तित्वादिधर्मे बाधवारणायविशेष्यदळम् । किञ्चित्साध्यकशब्दरूप लिंगवृत्तिव्याप्त्यादावनुमितिकरणतावच्छेदके शाब्दप्रमोपयोगि ज्ञानविषयत्वाभावेन साध्यशून्ये बाधवारणाय शाब्दत्वं प्रमाविशेषणम् । गुरुमते भावस्याधिकरणस्वरूपतया शब्दवृत्तौ बाधाभावत्वान्वयासम्भवाद्भावत्वादौ शाब्दबोधकारणतावच्छेदके वारणाय करणतापर्यन्तनिवेशः । साध्यमाह ( ज्ञात मुपयुज्यत इति ) शाब्दज्ञानोपयोगि ज्ञानविषयइत्यर्थः । शाब्दज्ञानकारणतावच्छेदक विषयत्ववदिति यावत् । अतश्शाब्दबोधजनकाकांक्षादिविषय

कत्वमुद्दालम्बनस्य परमेश्वरज्ञानस्यविषयतया न सिद्धसाधनसम्भवः। यथार्थतात्पर्ये तादृशसाध्यसिद्धौ तद्विषयज्ञानत्वेन शाब्दधीकारणत्व सिद्धिपर्यन्तता। यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधनियततापेक्षया शब्दस्या नुवादकतासिद्धिरिति भावः ।

अथ गुरुमते तादृशतात्पर्यज्ञानं न शाब्दबोधेकारणम्, तद्वि शिष्टे शब्दे विशेषणविधया विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्यावच्छेदकतया पि तदवच्छिन्न शब्दनिष्ठविषयताक ज्ञानस्यशाब्दबोधे पेक्षयोद्देश्यसिद्धेः स्वतन्त्रकारणताया निर्युक्तिकत्वात्; नच ज्ञायमानस्तात्पर्यविशिष्टशब्द स्तद्विशिष्टशब्दज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहा दुभयहेतुतासि द्धिरिति वाच्यं, शब्देनानुभवतीति व्यवहारानुरोधेन शब्दस्य कारणताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा ज्ञायमान शब्दकरणतापक्षे ज्ञानेतत्पुरुषीयत्वस्य निवेश्यतया गौरवेण शब्दज्ञानस्यैव सामानाधिक रण्य प्रत्यासत्त्या हेतुतायाःसिद्धिप्रसंगात् । अनुमितिस्थलेतु व्याप्त्या दिविशिष्टलिंगज्ञानस्य व्यापारतानिर्वाहाय कारणताया आवश्यकत्वात्, शाब्दस्थले च पदार्थोपस्थितेरेव व्यापारतेति विशेषादितिचेत्? अस्तु तर्हिस्वावच्छिन्नविषयता संबंधावच्छिन्न ज्ञानवृत्ति शाब्दज्ञानकरणता वच्छेदकत्वमेव ज्ञातोपयोगित्वम् । "व्याप्तिवदि" ति दृष्टान्तस्य वक्ष्य माणसामान्यव्याप्त्यभिप्रायेणसंगतेः।

अथैवमपि तात्पर्यज्ञानापेक्षानसिद्ध्यति, हेतौ यथार्थतात्पर्यत्वे ज्ञातोपयोगिता व्याप्तिविरहेण तेनरूपेण ज्ञातोपयोगितापर्यन्तस्य साध्य स्यासंभवात, इदानीं तात्पर्यस्य यथार्थत्वेन हेतोरक्षतया * पक्षतावच्छेद कावच्छेदेन ज्ञातोपयोगिता साधनस्य बाधादप्यसंभवात्, तेनरूपेण ज्ञानस्य हेतुतया गुरुणाप्यनुपगमादिति चेन्न;- स्वनिष्ठ शाब्दज्ञानोप योगितावच्छेदकरूपेण शाब्दज्ञाने ज्ञातोपयोगितासाधनेनैव समीहि तनिर्वाहात, परिशेषेण यथार्थ तात्पर्यत्वावच्छिन्नस्यैव शाब्दज्ञानोपयो

---

* अत्र किया नपि ग्रंथः पतितः ।

ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि व्यभिचारिवैलक्ष
ण्यत्वात् ।

---

गिताया व्यवस्थापनीयतया उक्तसाध्यसिद्ध्यैव यथार्थ तात्पर्यज्ञानहे
तासिद्धिं पर्यवसानात्, व्याप्तेरपि स्वनिष्ठानुमितिरूप ज्ञानोपयोगिर
वच्छेदकव्याप्तित्वेन तादृशज्ञाने ज्ञानोपयोगितया दृष्टान्तसंगतेः । अथर
शाब्दप्रमाकरणतावच्छेदकत्वेन ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचा
व्यावृत्तस्य न पक्षता, अपितु शाब्दप्रमाकरणतावच्छेदकत्वोपलक्षित रू
विशिष्टस्यैव, तादृशरूपस्य यथार्थतात्पर्यत्वरूपतया तद्विशिष्टपक्षे ज्ञान
पयोगित्वसिद्ध्यैव तत्समीहितसिद्धिः । कारणतावच्छेदकतावच्छेदकर
स्योपलक्षणतया तद्विशिष्टयथार्थ तात्पर्यत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानस्या हे
त्वेपि नबाधः । हेतुमाह (ज्ञायमानइत्यादि) "ज्ञानोपयोगः"-ज्ञानरूपका
घटितं सहकारित्वं, तत्र ज्ञायमानकरणनिरूपितत्वस्य सप्तम्यर्थस्यान्वयः
उपयोगित्वस्य वृत्त्येकदेशत्वेपि तस्य क्रियात्वेन निरूपकस्याप्याधा
प्रभेदतया कारकत्वेन तदन्वितविभक्त्यर्थ निरूपितत्वस्योपयोगेन्वयः
तत्सहकारित्वं च ज्ञानरूपकार्यघटितं तज्जन्यज्ञानकारणतावच्छेद
त्वं । ज्ञानंच प्रकृतेशाब्दं । ज्ञायमानकारणजन्यत्वंच ज्ञायमानत्वावच्छि
न्न करणताकत्वं । तथाच ज्ञायमानत्वावच्छिन्न करणताकशाब्दज्ञा
करणतावच्छेदक 'मुपयोग्यं' तार्थः । ज्ञायमानत्वावच्छिन्न शाब्द
ज्ञानकरणतावच्छेदकत्वं पर्यवसितं । ज्ञायमानत्वावच्छिन्नायाः ज्ञा
करणताया एव ज्ञायमानत्वावच्छिन्न करणताक ज्ञानकरणतात्वेनाभिधा
ज्ञायमानत्वव्यावृत्ताया ज्ञायमानत्वरूपावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदकतय
कारणतावच्छेदकतायालाभाय । तेन ज्ञायमानत्वरूपकरणतावच्छेदकं
ज्ञानोपयोगितावितरहेपि नक्षतिः । व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वं व्यभिचारिव्य
वृत्तत्वम् । तच्च विसंवादिप्रवृत्तिजनक ज्ञानकरणतानवच्छेदकत्वम् । प्र

च ज्ञायमानत्व रूपावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदकविधया शाब्दज्ञानकरण तावच्छेदकत्वेसति भ्रमकरणतानवच्छेदकत्वं प्रकृतहेतुः । यद्यज्ज्ञान करणतायां ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेदकतया वच्छेदकत्वेसति भ्र मकरणतानवच्छेदकं तत्तज्ज्ञानेज्ञायमानमुपयुज्यत इति सामान्यमुखी व्याप्तिः । ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेकतयेत्यनुक्तौ प्रत्यक्षकरणता वच्छदकेंद्रियत्वादौ प्रत्यक्षं प्रतिज्ञातोपयोगित्व शून्ये नुमित्यादिकरणताव च्छेदक ज्ञायमानत्वे च ज्ञातोपयोगित्वशून्ये व्यभिचारस्स्यादिति तदु पादानम् । मनोयोग बाधाभावादेरनुमित्यादि ज्ञानोपयोगिनोपि तत्क रणतानवच्छेदकत्वा त्परामर्शत्वादेरनुमिति करणतावच्छेदकस्याप्य तथा त्वा न्नव्यभिचारः । व्याप्तिभ्रमजन्यानुमित्यादिस्थलीया गृहीतासंस र्गक धर्मधर्मिविषयक ज्ञानद्वये ज्ञायमानत्वविशेषित ज्ञायमानव्याप्त्या द्यसंसर्गाग्रह शून्यत्वावच्छिन्नस्य व्याप्त्यादि भ्रमविषयलिंगस्य करणतया तादृशज्ञानद्वय करणतावच्छदका संसर्गाग्रहे व्यभिचारवारणाय विशेष्य दलम् । नच धूमलिंगक पर्वतादि पक्षकानुमिति स्थानाभिषिक्तागृहीता संसर्गकधूमविषयक ज्ञानद्वयस्य विसंवादिप्रवृत्त्यजनकतया तत्करणताव च्छेदक व्याप्त्याद्य संसर्गाग्रहे व्यभिचारइति वाच्यं, धूलीपटलादौ वह्न्यादि व्याप्त्यसंसर्गाग्रहस्य वह्निव्याप्य धूलीपटलवान् ह्रदइत्यादि भ्रमेपि प्रयोजकत्वात । यस्तु तस्तु विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन नज्ञान द्वय रूपभ्रम उपादेयः, किन्तु ज्ञानद्वयत्वेन स्मृतित्वेनवेति संवादिप्रवृ त्तिजनक ज्ञानद्वयजनकासंसर्गाग्रहस्यापि तादृशज्ञानकरणतावच्छेदक त्वान्नव्यभिचारः । एतेन किञ्चिल्लिंगनिष्ठाया व्याप्तेः पक्षधर्मताया वा असंसर्गाग्रहस्य भ्रमानुपयोगिन स्संवादिप्रवृत्तिजनकज्ञानोपयोगिन स्सत्वेपि न तत्र व्यभिचारः ।

मिश्रानुयायिनस्तु ( ज्ञायमानकरण इति ) यज्ज्ञानं प्रतिज्ञातोपयो गित्वं साध्यं ज्ञानावच्छिन्न तज्ज्ञानकरणतावतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थस्या धेयत्वस्य ज्ञानोपयोगिन्यन्वयः । क्रियायोगाभावेन ज्ञायमानकरणस्या

धारस्याप्यकारकतया कारकाधिकारीयेण "आधारोधिकरण" मिति सूत्रेणाधिकरणसंज्ञाविरहेण "सप्तम्यधिकरणेच" तिसूत्रेण सप्तमी विधानानिर्वाहे ध्युरासिक्कोमित्यादिव त्कथंचि दाधारसप्तम्युपपत्तिः । तथाच ज्ञानावच्छिन्न तज्ज्ञानकरणतावंद्वत्ति तज्ज्ञानोपयोगित्वं विशेषणदलार्थः । उपयोगित्वं कारणतावच्छेदकप्रयोजकसाधारणं प्रयोजकत्वं । लिंगपरामर्शादे रनुमित्याद्युपयोगिनोपि लिंगादिरूपकरणवृत्तिताविरहा न्नतत्र व्यभिचारः । आत्मान्यत्वेन ज्ञायमानकरणस्य विशेषणीयतयात्म लिंगकानुमिति कारणतादृशपरामर्शस्य तादृशकरणात्मनिष्ठत्वेपि न व्यभिचारः । इन्द्रियनिष्ठप्रत्यक्षज्ञानोपयोगिनिदोषाभावेन्द्रियमनोयोगादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञायमान करणोपादानम् । इंद्रियस्यापि स्वलिंगकानुमितौ ज्ञायमानतया करणत्वात्तज्ज्ञाननिरूपित ज्ञानावच्छिन्न करणतानिवेशः । अनुमित्यनुपयोगिनि ज्ञायमान तत्तत्करणलिंगनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञानोपयोगितानिवेशः । लिंगतया धूमतदीयरूपाद्यु भयलिंगकानुमित्युपयोगिनि तादृशानुमिति करणनिष्ठतदीयरूपादौ तदनुमितिज्ञातोपयोगितया साध्यसत्वेन न व्यभिचाराव काशः । गुरुमते विरुद्धयभावस्यानुमितावहेतुतया न तत्रव्यभिचारप्रसक्तिः । बाधाद्यभावस्य विशेष्यनिष्ठस्य भ्रमसामग्रीतया व्यभिचारिव्यावृत्तत्व विरहेण न तत्रव्यभिचारः । तद्दलाभावेनैवात्ममनोयोगादौ मनोलिंगकानुमिते ज्ञायमानकरणे मनसिवर्तमाने तादृशानुमित्युपयोगिनि न व्यभिचारः । व्यभिचारिव्यावृत्तत्वं च भ्रमसामग्रय प्रविष्टत्वम् । तच्च न तदनुपधायकत्वं, येन यदात्ममनोयोगेन तल्लिंगकानुमितिरेव जनिता नतु स्मृति स्तत्र व्यभिचारोदुर्वारस्स्यात्, किंतुतन्निष्ठकार्यतानिरूपित कारणतावच्छेदकरूप शून्यत्वम् । आत्ममनोयोगत्वादेस्तादृश रूपतया तद्वति न व्यभिचारः । नच व्याप्तेस्तात्पर्यस्य च क्वचित्सादृश्य रूपतया सदृशरूपतया वोद्बोधकत्वेन स्मृतिहेतुतया दृष्टान्तासिद्धिस्स्व रूपासिद्धी इतिवाच्यं, तज्ज्ञानस्यैवोद्बोधकविधया हेतुत्वोपगमात्, नतु ज्ञायमानस्य तस्य । अपवास्मृत्यनुभव साधारणधर्मावच्छिन्न कार्यतानिरू

प्रमाहेतुत्वाद्वा, व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति । अ न्यथा शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः । नचाप्तोक्तत्वं तथा, संवादात्प्रमाणे शुकोदीरिते भ्रांतप्रतारक संवादिवाक्ये वेदेच तदभावात्; आप्तोक्तत्वा नुमाने व्यभिचारिव्यावृत्तलिङ्गाभावाच्च । भावेवा तद्वतएव शब्दस्य प्रत्यायकत्वात् .

एतेन - अप्रमाहेतुत्वं नभ्रमप्रमाद विप्रलि प्सा करणापाटवानां, परस्परंव्यभिचारात्; मिळि

---

पित कारणताशून्यत्वमेव निवेश्यम् । उद्बोधकजन्यतावच्छेदक स्मृति निष्ठधर्मश्च नानुभवसाधारण इतिनोक्तासिद्धयोरवकाशः । अतएव लिंग परामर्शादे स्स्मृतिजनकत्वेपि स्मृत्यनुभवसाधारणधर्मस्य तज्जन्यताव च्छेदकतयैतद्धेनावारणा त्करणे आत्मान्यत्वं निवेश्यैव तत्रव्यभि चारोनिराकृतः । उपेक्षात्मक परामर्शस्यैव स्मृत्यजनकतया तत्रव्यभि चारस्य स्मृत्यजनकत्वनिवेशेन दुर्वारतया पूर्वकल्पे प्यात्मान्यत्व निवेशनानुसरणमितिवदंति ।

हेत्वंतरमाह ( प्रमाहेतुत्वादिति ) ज्ञानान्यत्वेसति ज्ञायमानत्वाव च्छिन्नकरण प्रमित्यसाधारणत्वादित्यर्थः । अत्रापि पक्षतत्वेनोपादाय सामान्यव्याप्तिरादरणीया । सल्लिंगपरामर्शादौ व्यभिचारवारणायस त्यंतम् । अप्रभुतावपि लोकवत्तात्पर्यस्याध्यापकादिच्छाघटितत्वे केन चित्पुंसा स्वतंत्रेण कपिंजल चतुष्टयालंभनादिकर्तव्यताया स्तत्ताबोधसंभ वात्तादृशोप्यर्थो वेदार्थतया अबाधितस्स्यात, वेदार्थस्या बाधितत्वानि

तस्याऽव्यापकत्वात् ; किन्त्वाप्तोक्तत्वाभावस्या प्रमा हेतुत्वं, तदभावश्चाप्तोक्तत्वं प्रमाहेतुः, इत्यपास्तं;— आप्तोक्तत्वस्य प्रथमंलिङ्गाभावेन ज्ञातु मशक्य त्वात् ।

अतएव व्यभिचारशङ्काविरहो हेतुः, सा च लोके भ्रमादि मूलेत्याप्तोक्तत्वानुमाना दुच्छि द्यते, वेदे चा पोरुषेयत्व निश्चयेन, इति निरस्तं;— अभिमतवाक्यार्थस्या पूर्वत्वेन साध्याप्रसिद्धेः, वेदे सदोषपुरुषाप्रणीतपदस्मारितत्वेन संसर्गसिद्धे रनुवादकतापत्तेश्च ।

नापिदोषाभावः, भ्रान्तप्रतारक वाक्य जन्य ज्ञाने प्रत्यक्षेणा गृहीतसंवादे तदभावात् । दोषाभावस्य हेतुत्वात्तत्रवाक्यम्मूकमेव, व्यवहा रस्तु प्रत्यक्षादितिचेन्न;— अनुभवापलापापातात् , तद्धेतुत्वे विवादाद्वेदेप्यनुवादकतापत्तेश्च ।

किंच दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वे ऽप्रमायांदो षः कारणम् । तस्य च प्रत्येकं हेतुत्वेऽव्यभिचारः। मिळितस्यतत्त्वे-एकस्माद प्रमानस्यात् । भ्रमादीनां प्रत्येकं दोषत्वेननुगमः । मिळितस्य तु तत्त्वे एक स्मादप्रमानुदयप्रसंगः ।

तस्मा ल्लाघवा द्यथार्थतात्पर्यकत्वं शाब्द प्रमाप्रयोजकं । तच्च यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजन कत्वं लोकवेदसाधारणं। तदभावादप्रमा,सएवदोषः; नहि जात्यैव कश्चिद्दोषः । तद्विघातकत्वाच्च भ्रमादीनां दोषत्वं । अतएव प्रतारकवाक्यं शुका दिवाक्यं च प्रमाणं, संवादात् । अतएवान्य घटा भिप्रायेण गेहे घटोस्तीत्युक्ते यत्र घटांतरं दृष्ट्वा तमानयति तत्रान्यपरत्वा च्छब्दो न प्रमाणं, व्यव हारस्तु प्रत्यक्षादेव । यष्टीः प्रवेशयेति च मुख्यार्थ बोधेनप्रमाणं, यत्परश्शब्दस्सशब्दार्थइतिन्यायात्।

तच्च तात्पर्यं ज्ञातमुपयुज्यते, ज्ञायमान करणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यात् , व्या प्तिवच्छक्तिवच्च । अन्यथा - अन्यपरादन्यान्वय बोधोनस्यादिति शब्दाभासोच्छेदप्रसंगः । तद्भ्रमा च्च शाब्दभ्रमः। अतएव यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा नानार्थे विनिगमनाच्च, तयो स्तात्पर्यग्रह मूलकत्वात् । यदिच यत्र वास्तवं तात्पर्यं तं श ब्दोबोधयति तदा लक्षणायां मुख्यार्थान्वयानुप पत्त्युपयोगो नस्यात् । अतएव पचतीत्युक्तेऽन्योक्ते- न स्वयं स्मृतेनवा कलायपदेनोपस्थिते कलायं

पचतीत्यन्वयबोधोनभवति, तात्पर्यानिश्चयात् । नच तात्पर्यग्राहकस्य प्रकरणादेः प्राथम्यादावश्यकत्वाच्च शब्दसहकारिता नतु तात्पर्यग्रहस्येतिवाच्यम्, तेषा मननुगतत्वेन परस्पर व्यभिचारादहेतुत्वात् । तात्पर्यग्राहकताव ननुगतानामपि, व्याप्यत्वा द्धूमादीनामिव ।

तच्च तात्पर्यं वेदेन्यायगम्यं,

---

यमादित्याशंकायां यस्मिन्नर्थे वेदस्यानादितात्पर्यं स एववेदार्थ इत्युच्यते। तादृशएवार्थे अबाधितत्वनियमः, अनादितात्पर्यं च वेदस्यन्यायावधार्यतात्पर्यकेर्थ इतिसमाधिः, अतोवक्तृतात्पर्यस्य न्यायावधार्यतामाह ( तच्चेति ) "न्यायगम्यं" - न्यायावधार्यं । न्यायश्चाध्वरमीमांसायां जैमिनिप्रकाशित तात्पर्यनिश्चायकयुक्तिः । युक्तिश्चानुमानम् , अनुमानानुग्राहकतर्कोवा । कपिंजलानालभेतेत्यत्र बहुवचनार्थं चतुष्ट्वाद्यपेक्षयात्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वमेव तत्रबहुवचनतात्पर्यानुमापकमिति। यद्यपि संख्यापरिगणने चतुष्ट्वादिरूपबहुत्वाद्यपेक्षया त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वेपि सर्वत्र चतुष्ट्वाद्युपस्थितौ त्रित्वोपस्थित्यनपेक्षया त्रित्वस्य न प्रथमोपस्थितत्वं, कादाचित्कंच तच्चतुष्ट्वादावप्यक्षतं; तथापि त्रित्वादिसाहित तद्व्याधिकरणैकत्वापेक्षाबुद्धिरेव चतुष्ट्वादिव्यंजिकेतिमते चतुष्ट्वाद्यपेक्षयात्रित्वस्य प्राथमिक प्रत्यक्षविषयत्वरूपं प्रथमोपस्थितत्वं तात्पर्यग्राहकमिति तेषामाशयः। तद्धेतुकं तात्पर्यानुमानंच-त्रित्वं वैदिकैतद्बहुवचन पदतात्पर्यविषयः, तदर्थत्वेसति तदार्थान्तरापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वात्, यो यदर्थत्वेसति यदर्थान्तरापे

यस्यन्यायात्तात्पर्यमवधार्यते सएववेदार्थः । लोकेच नकेवलं न्यायानुसारि तात्पर्यमिति न न्यायगम्यं, किंतु पुमभिप्रायनियंत्रितं, न्यायाविषयेपि पुरुषे च्छाविषय प्रतीतिजनकत्वात्पुंवचसाम् ।

---

क्षया प्रथमोपस्थित स्सतत्तात्पर्यविषयइति सामान्यतोव्याप्तिः । यद्वा इदं बहुवचनपदं त्रित्वपरं, स्वार्थांतरापेक्षया प्रथमोपस्थित तत्स्वार्थक बहुव चनत्वादिति । अत्रपूर्ववत्सामान्यतोव्याप्तिरूह्या । एवंचरमोपस्थिति कत्वा च्चतुष्ट्वादे रनादितात्पर्याभाव मवधार्य पारिशेषेणापि तादृश त्रित्वे तादृशतात्पर्यावधारणसंभवः । चतुष्टयालंभनादौ तात्पर्ये अपूर्व चतुष्टयोपगमेगौरवम् , अन्यथालाघवमित्यतस्त्रित्वे तात्पर्याव धारणमित्यन्ये ( यस्येति ) तथाचेत्यादिः । लोकेवेदतोविशेषं दर्शयति ( लोकेचेति ) लौकिकवाक्येन्चेत्यर्थः ( न केवलं न्यायानुसारीति ) न्या याविषयेप्यनादितात्पर्या त्तात्पर्य न्यायविषयएवेति न नियमइत्यर्थः ( नन्यायगम्यमिति ) न्यायात्त्रित्वमेव तात्पर्यविषयो नचतुष्ट्वादिकमित्य वधारणस्याविषयइत्यर्थः । नियमाभावेन तदवधारणासंभव इतिभावः। नियमाभावं दर्शयति ( किंत्विति ) प्रयोक्तृपुरुषा र्थंप्रतिपिपादयिषाधी नमित्यर्थः ( न्यायाविषयेपीति ) न्यायाविषमात्रेपीत्यर्थः । चतुष्ट्वादा वितिशेषः ( पुरुषेति ) पुरुषस्येच्छाविषयो याप्रतीति स्तज्जनकज्ञा नत्वादित्यर्थः ( पुंवचसामिति ) घटानानयेत्यादि वाक्यप्रयोगपरम्परया इत्यर्थः । तथा च तत्रापि तेषा मनादितात्पर्यमिति भावः ।

केचित्तु वेदजन्यशाब्दबोधे न्यायाधीनतात्पर्यावधारणमेव हेतुः,अतो यन्न्यायात्तात्पर्यमवधार्यते स एव वेदजन्यबोधविषयः, लौकिकस्थलेच्च न्यायाविषयोप्यर्थ श्शाब्दबोधे भासते, तत्रान्यशाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानहेतु

**वक्ताञ्च परकीय वाक्यार्थ ज्ञानोत्पादनेच्छया**
**वाक्य मुच्चारयति ।**

---

तायां न्यायाधीनत्वाप्रवेशइति प्रघट्टकार्थइत्याहुः; तदसत्, वेदस्थले तात्पर्यज्ञानादिसत्त्वेपि शाब्दबोधापलापे तत्र तात्पर्यज्ञानहेतुताया एव निर्युक्तिकत्वापत्तेः । वेदस्य नियतार्थबोधकत्वे तत्तदर्थविषयक शाब्दत्व स्य तद्वाक्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वेनैवान्यार्थ बोधकताप्रसंगानवकाशात् । नच तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दसामान्यकारणतया वेदजन्यबोधस्यापि तात्प र्यधीजन्यत्व मनपवादमिति वाच्यं, तथापि न्यायाधीनतात्पर्यज्ञानस्य विशेषरूपेण हेतुताया स्तत्राप्रामाणिकत्वात् । अर्थभेदेन वाक्यभेदेनच तात्पर्यज्ञानहेतुता भेदात्, लोकवेद साधारणतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दसामा न्येनुगतकारणत्वासम्भवाच्च । अन्नयथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधहेतु त्वेपि पयसासिंचतीति लौकिवाक्यार्थस्य पयः करणकत्वविशिष्टसे कत्वादिरूप प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकविशेषधर्म मविषयीकृत्य पयः पदार्थकरणत्वविशिष्ट सिचधात्वर्थत्वादिनैवावगाह्य तद्विषयकत्वे- न पयःकरणकत्वप्रकारकत्वेसति सेकविशेष्यकत्वेन वा प्रतीतिविषयक तात्पर्यज्ञानाच्छाब्दबोधोपगमेन लौकिकस्यापिवाक्यस्य नानुवादकता निर्वहति, समानाकारकवाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दबोधात्पूर्वमजातत्वात् ; आवश्यकंच तादृशस्यैव ज्ञानस्य शाब्दानुभवहेतुत्वं, विशिष्य प्रकृतवाक्यार्थस्य नियमतश्शाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणांतरेण दुरवधार णत्वात् ; अन्यथावेदस्याप्यनुवादकतापत्तेरित्याशंकांनिराकर्तुं लोक स्थले विशिष्य वाक्यार्थनिश्चयस्यापेक्षां तत्संभवंच दर्शयति "वक्ते" त्यादिना ( परकीयवाक्यार्थ ज्ञानोत्पादनेच्छयेति ) प्रमाणांतरेण स्वयं वाक्यार्थं ज्ञात्वा तद्वाक्यार्थज्ञानत्वेन स्वीयवाक्यार्थं विषयवाक्यार्थं ज्ञानमप्यवगाहमानया समानप्रकारकत्वमात्रा दुपज्ञया परोप्येतादृश-

साचेच्छा यदि वक्तुर्यथार्थ वाक्यार्थ ज्ञानपूर्विकाभवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुमभिप्रेत यथार्थ वाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थज्ञा[प]नेच्छा

---

वाक्यार्थं जानात्वितीच्छयेत्यर्थः । "साचेच्छा यदिवक्तु र्यथार्थ ज्ञान पूर्विकाभवति"–तदिच्छाजनकं वक्तृवाक्यार्थज्ञानं यदियथार्थं भवतीत्यर्थः । "तदुच्चारणस्य" – तद्वाक्योच्चारणस्य ( पुमभिप्रेतयथार्थ वाक्यार्थ ज्ञानपरत्वमिति ) वक्तुरिच्छाविषयीभूतं यत्परकीय यथार्थवाक्यार्थज्ञानं तत्परत्वं, तदुद्देश्यकत्वमित्यर्थः । तद्वाक्यस्य यथार्थवाक्यार्थ प्रतीतीच्छयोच्चरितत्व रूप यथार्थतात्पर्यमितियावत् । निर्वहतीत्यनेनान्वयः । कुतइत्याकांक्षायामाह ( यथार्थज्ञापनेच्छाव्याप्यमिति ) हेतुगर्भमिदम् । इच्छाविषयोत्पत्ति प्रयोजकयाथार्थ्याधीनमित्यर्थः । वक्तृज्ञानयाथार्थ्ये तत्समानविषयकस्य तात्पर्यघटकश्रोतृज्ञानस्य यथार्थस्य संभवात् यथार्थतात्पर्यं निर्वाह इतिसमुदितार्थः । इतिहेतौ । तथाच्चयथार्थं तात्पर्यनिर्वाहकत्वेन यथार्थतात्पर्येण वाक्यप्रयोक्तु र्यथार्थ वाक्यार्थं ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । एतच्चज्ञातुं नशक्यत इत्यंत नहेतुः, निर्वाह्याविषयक ज्ञाने निर्वाहकविषयक ज्ञानानपेक्षणात् । श्रोत्रधीन निर्वाहक ज्ञानएव निर्वाह्यज्ञानस्य हेतुतयावैपरीत्यात् । नच व्यापकानुपलंभात्तदभावेन व्याप्यासिद्धिसंभवात् तन्निवृत्त्यर्थं यथार्थतात्पर्यज्ञाने तद्व्यापकस्य वक्तु र्यथार्थज्ञानमपेक्षितमिति वाच्यम्, तावता सर्वत्र तदपेक्षानुपपत्त्या शब्दप्रामाण्यखण्डना सम्भवात् । श्रोत्रा वक्तु र्यथार्थ ज्ञानानुपलम्भेपि तदभावस्य तत्रानिश्चेयतया सर्वत्र यथार्थतात्पर्याभाव सिद्धचप्रसक्तेः किन्तु प्रथममित्यादिना वक्ष्यमाणस्यार्थतथात्वानुमान पूर्वकालीनस्य वक्तु र्यथार्थज्ञानानुमानस्य सम्भवप्रयोजकतया वक्तु र्यथार्थं वाक्यार्थज्ञानावश्यकत्व प्रदर्शनपरं, तदनावश्यकत्वे क्वचित् बाधे

त्याद्यं निर्वहतीति वक्तु यथार्थ वाक्यार्थ ज्ञान वत्तामविज्ञाय यथार्थ प्रतीति परत्वं ज्ञातुं नशक्य तइति प्रथममाप्तवाक्या द्वक्तृज्ञानानुमानपूर्वक मर्थ तथात्व मनुसंधाय यथार्थ तात्पर्यनिश्चयः ।

---

नानुमानासम्भवात । वक्तृज्ञानानुमानमेव किमर्थमित्याकांक्षायामाह (वक्तुर्यथार्थ वाक्यार्थज्ञानवत्तामिति) (ज्ञातुं नशक्यत इति) वक्तुर्यथार्थ ज्ञानस्याज्ञाने सेकादौ पयःकरणकत्वादिना संसर्गानुमाने पयः करण कत्वादिप्रकारक यथार्थज्ञानविषयकत्वरूप हेतोरज्ञानेनार्थ तथात्वानुमा नस्य वक्तु यथार्थज्ञानसमानविषयकत्वेनैव तत्तात्पर्यघटक स्वकीय ज्ञानस्य श्रोत्रा याथार्थ्यानुमाना द्वक्तृयथार्थज्ञानमज्ञात्वा यथार्थप्रतीत्युद्दे श्यकत्व ग्रहस्यचासम्भवादिति भावः ( आप्तवाक्यादिति ) भ्रमाद्यजन्य वाक्यप्रयोक्तृत्वरूप वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः ( अर्थतथात्वमनुमायेति ) विशेष्यपदार्थे विशेषणपदार्थसंसर्ग वक्ष्यमाणरीत्यानुमायेत्यर्थः ।

अथार्थ तथात्वानुमानं किमर्थं, तद्विनापि यथार्थज्ञानानुमानमात्रेण यथार्थज्ञानेच्छयोच्चारितत्वरूप यथार्थतात्पर्यस्य सुग्रहत्वात; नच यथा र्थज्ञानानुमानेपि पयः करणकस्सेकइति विशेषणतावच्छेदक प्रकारक निश्चयं विना तद्विशिष्टवैशिष्ट्य बोधरूपपयःकरणकत्ववत्सेकप्रतीतीच्छयो च्चारितमिति तात्पर्यज्ञानं नसम्भवती त्यर्थतथात्वानुमान मपेक्षितमिति वाच्यम्, यथार्थत्वेन वक्तृज्ञानानुमानएव वास्तवपयः करणकत्वादि रूपविशेषणवत्सेकादिविषयकत्वभाना तस्यैवोक्तविशेषणतावच्छेदक प्रकारकनिश्चय रूपत्वादिचेन्न; - यथार्थ ज्ञानानुमाने यत्र विशेषणवद्वि शेष्यविषयकत्वरूप याथार्थ्य साध्यतावच्छेदकघटकं तत्रतत्एवपयः करणकत्व वत्सेक प्रतीत्युद्देश्यकमिति तात्पर्यग्रहसंभवा दर्थतथात्व

साधकमनुमनान्तर मनपेक्षितमेव, यत्रच तादृश यथार्थत्व घटितधर्मप्र कारेण नानुमानावतारः, अपितुभ्रमान्य वृत्तितद्विशेषणीय प्रकारतानि रूपित तद्विशेष्यताकज्ञानत्वरूप याथार्थ्य प्रकारेण स्वविषयतत्तद्विशे ष्यसाकांक्ष तत्तद्विशेषणविषयक ज्ञानत्वरूप विशिष्टज्ञानत्व प्रकारेणैववा तत्रवक्तृज्ञानानुमितेर्विशेण विशिष्टविशेष्यानवगाहितया तादृशविशेष्या वगाहिनोनुमित्यंतर ज्ञानस्यापेक्षेति तत्स्थलाभि प्रायेणार्थ तथात्वमनु मायेत्यभिधानात् । अतएवाग्रे 'वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीवि संसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थस्य प्रतीते रनुवादकश्शब्द' इत्युपसंहारस्या प्यविरोधः ।

अथैवमपीदं वाक्यं पयःकरणकत्ववत्सिञ्चधात्वर्थ विषयक प्रती त्युद्देश्यकमिति सामान्यतः पयः करणकत्व प्रकारकसेकप्रतीत्युद्देश्य कमिति प्रकारताविशेषणतयैव विशेषणविषयकंवा तात्पर्यज्ञानं शा- ब्दानुभवहेतु रूप्यते, तथाच नानुवादकश्शब्दः, अन्यथा वेदस्या प्यनु वादकतापत्तेरिति पूर्वपक्षोदुरुद्धरएव ।

अत्रमिश्राः -तात्पर्यघटकप्रतीति बाधितार्थकत्वसंशयेशाब्दबोधानुद या दबाधितार्थकत्वेन प्रतीतिविषयकं तदुद्देश्यकत्वज्ञानमेव कारणं वा च्यम् । अबाधितार्थकत्वंच न विशेषणवद्विशेष्यविषयकत्वं, वेदस्थले तदर्थस्य प्रमाणांतराग्राह्यतया दुर्ग्रहत्वात् । किन्तु विशेष्यनिष्ठाभावा प्रतियोगिविशेषणकत्वम् । पयः करणत्वादिविशेषणे सेकादिनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वं च तत्र तादृशाभावप्रतियोगित्वसंशयसम्भवे दुर्ग्रहमिति तद्ग्रहेविशिष्य सेकः पयः करणकइत्यादिज्ञानमपेक्षितम् । तादृशज्ञानेस तिपयःकरणकत्वादौ सेकादिवृत्तित्वेन हेतुनोक्ताबाधितत्वग्रहासंभवात् । नच तादृशाबाधितत्वग्रहे तद्ग्राहकहेतौ च सिञ्चधात्वर्थत्वेनैव सेकादिज्ञान मुपगन्तव्यम् , ननु सेकत्वादिनेति नसमानप्रकारक वाक्यार्थज्ञानापेक्षेति वाच्यम्, लक्षणया सिञ्चधात्वर्थे दाहादौ पयःकरणकत्वादे र्बाधानादृश

धात्वर्थत्वावच्छेदेनच वह्निकरणकत्वादेरपि बाधस्याभावा द्विशिष्यविशे ष्यतावच्छेदक सेकत्वाद्यवच्छेदेन बाधितत्वस्याभावएव प्रयोजकोवाच्य इति तद्ग्राहकहेतावपि विशिष्यसेकत्वादिना सेकादेर्निवेशनीयत्वात । अन्यथाव्यभिचारात । वेदस्थले च वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तराग्राह्यतया उक्तप्रतीत्या प्रतीतौ नाबाधितार्थकत्वग्रहसम्भवः, अपितु वेदजन्यज्ञान त्वादिनैवेति नानुवादकता । येन पुंसा वेदजन्यज्ञानत्वादौ नाबाधितार्थ कत्व व्याप्तिर्गृहीता तस्य वेदा न्नभवत्येव शाब्दधीरीति वदन्ति । तन्न मनोरमं, विनापिवाक्यार्थस्य विशिष्यग्रहं कथंचिद्गृहीतेपि भ्रमाद्यज न्यवाक्यजन्यत्वेनानुमित वक्तृयथार्थज्ञानसमानविषयकत्वादिनाच हेतुना तात्पर्यघटक लौकिवाक्यार्थविषयक प्रतीते रप्यबाधितार्थावगाहित्व सम्भवात, तत्र लौकिकस्यप्रमाणतया दुर्वारत्वात ।

वस्तु तस्तु तात्पर्यघटकप्रतीतौ विशिष्यविशेषणवद्विशेष्याविषय कत्वाभावशंकायां शाब्दबोधानुदयात तद्बुद्धिविरोधि विशिष्य विशेष णवद्विशेष्यविषयकत्वेन प्रतीतिविषयकं तदुद्देश्यकत्व ज्ञानमेव शाब्दबोध हेतुरुपेयते, तावतैवच तात्पर्यग्रहे वाक्यार्थज्ञानापेक्षा विशेषणतावच्छेदक प्रकारकधीविधयादुरपवादेव। नच पयःकरणकत्वबद्विशेष्यक तत्प्रकारक सेक प्रतीतीच्छयोच्चरितमित्येव विशेषणांशे निर्धर्मितावच्छेदककतात्पर्य धीरेवशाब्दबोधहेतुः, तत्रच विशेष्यतावच्छेदकसेकत्वाद्यवच्छिन्ने नोक्त विशेषणज्ञानमपेक्षितमिति नानुवादकताशब्दस्येतिवाच्यम् ; प्रतीत्यंशे पृथक् पयःकरणकत्वादिमद्विशेष्यकत्व सेकादिविशेष्यकत्वयो रुभयो र्ग्रहस्य हेतुतापेक्षया पयःकरणकत्वादिविशिष्ट सेकत्वाद्यवच्छिन्न विष यकत्वेन प्रतीत्यवगाहिनो ज्ञानस्य हेतुत्वेलाघवात, तादृशज्ञानस्यापि वक्ष्यमाणप्रणाल्या वाक्यार्थज्ञानसंभवेननिर्वाहात । गौरवसहिष्णुताया अयुक्तत्वात । वेदस्थलेच तदर्थस्य प्रमाणांतरागम्यतया स्वर्गसाधनत्वादि धर्म प्रकारेणैवयागादिविषयस्य स्वर्गसाधनत्वादिमद्विशेष्यकत्वयागादि

अनुमानञ्च - इदं वाक्यं भ्रमादि विशिष्टज्ञानयो रन्यतरजन्यं, वाक्यत्वादिति ।

---

विषयकत्वाभ्यां स्वर्गसाधनत्वादि प्रकारक प्रतीतिविषयकस्य तात्पर्यं ज्ञानस्य गुरोरप्यगत्या हेतुत्वमुपेयते, अतोनानुवादको वेदइतिप्रभाकराशयः।

विशेषतोवाक्यार्थस्य तात्पर्यज्ञानविषयत्वे तात्पर्यग्रहस्याद्यापि लौकिकवाक्यजन्यानुभवस्य गृहीतग्राहित्वसंभवात वक्तृज्ञानानुमाना दुपजीवि संसर्गानुमानाधीनां वाक्यार्थानुमिति मादायानुवादकत्वोपपा दनं तात्पर्यज्ञानस्याप्युपलक्षकंबोध्यम् । दुर्बोधाविवार्थानन्वाक्य प्रयोक्तार यथार्थत्वेन विशेषितं वाक्यार्थज्ञानमनुमेयं,तादृशवाक्यैवा तादृशज्ञानमूलक त्वम्, तदनुमानस्यवाक्यार्थसंसर्गानुमान मूलत्वात्; तदनुमाने च वाक्यस्य भ्रमाद्यजन्यत्वे सति भ्रमप्रमासाधारणवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वं हेतुघटकम् , अतः प्रथमं तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वसिद्धि रपेक्षितेति तदनुमानं दर्शयति ( इदंवाक्यमिति ) बाधितार्थक ज्ञानद्वयात्मकस्यजन्ये वि शिष्टवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाभावा द्व्यभिचारो माभू दिति भ्रमादिरूप दोषस्य साध्येन्तर्भावः । अथात्रिम परिशेषानुमानस्योकर्याय भ्रमनि रास आवश्यकः, पुरुषस्य च कस्मिंश्चिदर्थे भ्रान्तत्वनियमेन भ्रमसा मान्य निरासो बाधेनासंभवी; अतः प्रकृतवाक्यार्थगोचर भ्रमस्यैव निरसनीयतया प्रकृतवाक्यार्थभ्रमएव साध्येन्तर्भाव्यः, तथाच बाधित वाक्यार्थगोचर भ्रमाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः; नच प्रकृतविशेष्य प्रकृतविशेषणभ्रमो नविवक्षितः, अपितु प्रकृतविशेषणभ्रमएव, पयः करणकत्वादिरूपव्यतिरेकि विशेषणस्य च दाहादौ भ्रमप्रसिद्ध्या न साध्याप्रसिद्धिरिति; तन्न, पयसासिञ्चतीत्यादिवाक्यप्रयोक्तरि दाहा दौ पयःकरणकत्वादि भ्रमवत्वं जानतः प्रकृतविशेषणगोचर भ्रमसा मान्यनिरासा संभवेन परिशेषानुमानानिर्वाहात प्रकृतवाक्यं यथार्थता रपर्यावधारणासंभवात ; यदपि भ्रमपदं स्वाविषयविशेष्यप्रकारक प्रकृत विशेषण विषयकज्ञानपरं, तादृशज्ञानंच कटलिङ्गकानुमितिस्थलेपि प्राग ज्ञानकालीन तत्साक्षा तद्बाधितधर्मविषयक ज्ञानांतररूप प्रमाणित

वाक्यार्थस्थलेऽपि प्रसिद्ध्यैवेति; तदपि न, वक्तरि तादृशज्ञानद्वय वस्तु दशायां [illegible]संभवेन विशिष्टज्ञानासिद्ध्या तात्पर्यावधारणासंभवात्, तदानीमपि शाब्दबोधस्यानुभाविकतया तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादिति चेन्न; सामान्यत एव भ्रमस्यनिवेश्यत्वात् । प्रकृतवाक्यार्थ भ्रमनिरासेवक्तरि अन्य विषयकभ्रमवत्त्वं जानतोऽपि तज्जन्यत्वस्याबाधितत्वेन भ्रमसामान्यजन्यत्वं प्रकृतवाक्ये सुग्रहं । सामान्यतोभ्रमत्वंच स्वनिरूपितत्व स्ववृत्त्यभाव प्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन धर्मिविशिष्टाकांक्षावज्ज्ञानत्वम् । ज्ञानेप्या कांक्षाया विशेषणतारूपाया विशेषणतासम्बन्धोपगमा तस्य तद्वत्त्व निर्वाहः । नचैवमपि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमाप्रसिद्ध्यावक्तरि तन्निरासो दुर्घटइति प्रकृतवाक्यार्थज्ञाने भ्रमत्वशंकासम्भवेन प्रकृतवाक्ये भ्रमा जन्यत्वानिश्चयासम्भवइति वाच्यम्, वक्तरि तन्निरासासम्भवेपि प्रकृत वाक्यार्थज्ञाने उक्तभ्रमत्वस्यान्यत्र प्रसिद्धस्य निरासासम्भवेन प्रकृत वाक्ये भ्रमाजन्यत्वस्य सुग्रहत्वेन परिशेषसौकर्यात् ।

अथ प्रकृतवाक्यप्रयोजकस्य वाक्यार्थज्ञानस्य यत्र प्रकृतधर्मिण्य न्यविशेषणांशे न्यधर्मिणि प्रकृतविशेषणांशे वा भ्रमत्वग्रहः तत्र प्रकृत वाक्ये भ्रमाजन्यत्वासिद्धिः, तज्जनकज्ञाने भ्रमत्व निरासासम्भवात्; यदि च परिशेषहेतुघटकं भ्रमाजन्यत्वं भ्रमत्वघटकविषयत्वाप्रयोज्यत्वं, तच्च प्रकृतवाक्य प्रयोजकविषयतासामान्ये भ्रमत्वघटकत्वनिरासात्सु ग्रहमित्युच्यते, तदाप्रकृतवाक्यार्थे भ्रान्तत्वनिरासानुपयोगेन "अतएवा भिन्नवाक्यार्थेप्यमभ्रान्तआप्तोवेति ज्ञातुमशक्य" मित्यग्रिमग्रन्थेन वाक्यार्था प्रसिद्ध्या भ्रमनिरासानुपपत्त्याशंकाया असंगतिः, एवं वाक्यप्रयोग कारणीभूतवाक्येष्टसाधनताज्ञानीय किंचिद्विषयांशे यत्र भ्रमत्वग्रहः तत्र परिशेषासम्भवः, एवं प्रथमानुमानेन्यतर घटकविशिष्टज्ञानं यदि यत्किंचिद्धर्मिणि यत्किंचिद्धर्मविशिष्टज्ञानमात्रं विवक्ष्यते तदापरिशेषा नुमानहेतावपि भ्रमाजन्यत्वेसति तादृशज्ञानभ्रमा न्यतरजन्यत्वमेव निवेश्यं, तथासति वाक्यार्थान्तरज्ञानजन्य वाक्यान्तरप्रयोक्तरि प्रकृतवा

स्यार्थे यथार्थज्ञानरूपसाध्यस्य व्यभिचारः; यदि प्रकृतविशेष्यसाकांक्ष प्रकृतविशेषणज्ञानमेव व्यभिचारवारणाय परिशेषानुमानहेतौ निवेश्यते तदा तादृशज्ञानत्वेन भ्रमस्यापि परिग्रहात् पृथक् भ्रमम न्तर्भाव्यान्यतरनिवेशोऽव्यर्थः, भ्रमाद्यजन्यत्वेसति तादृशज्ञानजन्यत्व निवेशेनैवसामञ्जस्यात्; एवं सति तादृशज्ञानत्वेनैव वाक्यार्थज्ञानं निवेश्य तज्जन्यत्वसाधनं परिशेषानुमानहेतुसिद्ध्यर्थ मुचितमिति भ्रमात्मक वाक्यार्थज्ञानं पृथगन्तर्भाव्या न्यतरजन्यत्वसाधनविरोधः; नच विशिष्ट ज्ञानपदं प्रकृतविशेष्य विशेषणोभय ज्ञानपरमेवेतिवाच्यम्, तथासति परिशेषानुमाने तादृशज्ञानस्यैव प्रवेशनीयतया पयःकरणकत्वसमान कालीनसेकइत्यादि वाक्यस्यापि भ्रमाद्यजन्यतया सेकपयःकरणक त्वोभय विषयक तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यतया च तत्प्रयोक्तरि पुं सिहेतुसत्वेन पयःकरणकत्वविशिष्टसेकज्ञानरूपसाध्यस्यचासत्वेन व्य भिचारात् ;- मैवं, प्रकृतविशेषणक भ्रमत्वघटकत्व प्रकृतविशेषण विशिष्टज्ञानत्वघटकत्वान्यतररूप . वत्प्रकृतविशेष्यनिरूपित विषयिता प्रयोज्यत्वमेव भ्रमविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वं । भ्रमाद्यजन्यत्वं भ्रमत्व घटकविषयित्वाप्रयोज्यत्वं । वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वञ्च स्वाबाधितप्रकृतविशेष णक साकांक्ष धर्मिनिरूपितत्वं, स्वधर्मिकप्रकृतविशेषणविषयक ज्ञाना विषयतत्साकांक्ष धर्मिनिरूपितत्वंवा, तावतापि पयसासिञ्चतीत्यादिवाक्य जनकस्य कूटलिंगकानुमितिस्थलीय सेकादिरूपधर्मि तद्धर्मपयःकरणक त्वादिविषयक ज्ञानद्वयस्यापि संग्रहः । तदसंग्रहे तज्जन्यवाक्यप्रयोक्त रि पयः करणकत्वविशिष्टसेकज्ञानरूप साध्यासत्वेन व्यभिचारात्तत्सं ग्रहआवश्यकः । प्रकृतविशेषण विशिष्टज्ञानत्व घटकत्वं च स्वविष यकज्ञानविषय प्रकृतविशेषण साकांक्ष धर्मिनिरूपितत्वं । अत्रापि स्वं धर्मि । एवञ्चशरीरे सेकादिरूपधर्मिण स्वेकत्वादिना नप्रवेशः, अपितु सामान्यरूपेणेवेति एतदन्तर्गततया सेकत्वाद्यवच्छिन्ने पयःकरणकत्वा दिविशिष्टज्ञानविषयत्व रूपविशेषणसंसर्गसाधकहेत्वसिद्ध्या नपरिशेषा

[illegible]मानमेयत्वं । भ्रमविषयताविशिष्ट तादृशविषयितयो ज्ञानभेदाभेदा
[illegible] प्रकृतविशेषण साकांक्ष प्रकृतविशेष्यविषयितात्वेन निवेश
सम्भवेपि भ्रमविषयित्वाप्रयोज्यत्वविशिष्टतादृशविषयितात्व विशिष्टज्ञान
विषयितात्वान्यतरवद्विषयिताप्रयोज्यत्वघटितहेतौ विशिष्टविषयित्वाघटित
[illegible] स्वग्रहव्यापकतया न्यतरत्वेन विषयिताद्वयप्रवेशः । तादृश
[illegible] वैयर्थ्यतद्रूपज्ञानाया न्यतररूपवत्त्वे परविशेषवत्त्व
[illegible]मिति ग्रहस्य झटितिसम्भवात् । वाक्यप्रयोजकज्ञाने प्रकृत
[illegible] विशेषतः प्रकृतविशेषणसाकांक्षत्वाग्रहदशाया मनुमाननिर्वा
हाय अन्यतरत्वेन विषयताद्वयनिवेशः । ननु शुक्लादिवाक्ये प्रकृत
विशेष्यान्तर्भावेणान्यविशेषणस्य प्रकृतविशेष्यानन्तर्भावेण प्रकृतविशेष
णस्य वा प्रत्यायनेच्छया प्रयुक्ते च वाक्ये व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वा
[illegible] हेतौ वाक्यपदं प्रकृतविशेषणसाकांक्ष प्रकृतविशेष्यप्रत्यायनेच्छयो
च्चरितवाक्यपरं, तथाच हेतुप्रसिद्ध्यनुरोधेन प्रकृतविशेष्ये प्रकृतविशेषण
साकांक्षताया विशेषताग्रहः प्रकृतसाध्यकानुमाने प्यपेक्षितइति वाच्यम् ,
प्रकृतविशेषणसाकांक्षत्वेन प्रकृतविशेष्यं प्रतीतिविशेषणतया वगाहमाने
च्छाया हेतुघटकतयातादृशेच्छात्वेनेच्छाभाने वगाहनांशएव साकांक्षत्वे
नत्यन्तार्थभानात् प्रकृतविशेष्ये साकांक्षताया हेतुग्रहेणा विषयीकरणात् ।
विशेषणसाकांक्षं यद्विशेष्यं तत्प्रतीतीच्छात्वेनेच्छाया हेतुघटकत्वे पयः
करणकत्वानुपरक्तपयःकरणकसेकविषयिकाया स्सेकप्रतीति र्भवत्विती
च्छाया अपि संग्रहेण तादृशेच्छाया सिञ्चतीत्यादिवाक्यप्रयोक्तरि
पयःकरणकत्व विशिष्टसेकज्ञानशून्ये व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । अस्तुवा
भ्रमविशिष्टज्ञानयोः प्रकृतविशेषणसाकांक्ष विशेष्यज्ञानत्वेनोपादानं, वि-
शिष्टज्ञानस्यापि तादृशज्ञानपरमेव, भ्रमादिपद मतद्गुणसंविज्ञान बहु
व्रीहिणाप्रमाद्यादि द्वयपरमेवेति ।

अथ प्रकृतवाक्य प्रयोजकसेकादिविषयतायां पयः करणकत्वा
दिभ्रमत्वाघटकत्वनिश्चय मंतरेण पयसासिंचतीत्यादिवाक्ये तद्भ्रमत्वघट
कविषयित्वाप्रयोज्यत्वस्य दुर्ग्रहतया परिशेषानुमानहेतुग्रहो नसम्भव
तीति दर्शितानुगतरूपेण सेकादिरूपविशेष्यविषयितायां भ्रमत्वा
घटकत्वनिश्चयोपेक्षित [ भ्रमनिरासोपि तन्निश्चय ] एव, तथा च परि

शेषानुमानं विनापि भ्रमत्वाघटकनिरुक्तसाध्य घटकानुगतरूपवाद्विष यिताकत्वस्य सेकादौग्रहेण तेनैवहेतुना पयःकरणकत्वादिसंसर्गसाधनं सम्भवतीति चेत? सत्यम् । तथापि यत्र निरुक्तविषयितायां भ्रम त्वाघटकत्व मगृहीत्वैव प्रकृतवाक्ये शब्दादिना भ्रमत्वघटकविषयित्वा प्रयोज्यत्वग्रह स्तत्र परिशेषानुमानस्योक्तविषयितायां भ्रमत्वाघटकत्व ज्ञानानपेक्षितया तत्स्थलाभिप्रायेण तदादरः । प्रकृतवाक्यार्थज्ञा त्वापि प्रकृतवाक्य प्रयोजकविषयितात्वादिना वाक्यार्थविषयितायां भ्रम त्वाघटकत्वनिश्चयेन वाक्ये भ्रमत्वघटकविषयित्वाप्रयोज्यत्वनिश्चयसम्भ वेपि प्रकृतवाक्यार्थविषयितात्वेनैव भ्रमत्वाघटकत्वनिश्चयोपेक्षित इत्य भिमानेनापाततोऽस्मिन्वाक्यार्थ इत्यादिशंकनमिति तद्विरोधो किंचित्करः । अथवा स्वबाधितधर्म साकांक्षधर्मिज्ञानं भ्रमपदार्थः ।

अथ यत्रकूटलिंगक प्रमानुमित्युत्पादस्थानाभिषिक्ताबाधित धर्म धर्मिविषयक ज्ञानद्वया द्विशिष्टार्थकवाक्यप्रयोग स्तत्रवाक्ये उक्तान्यतर जन्यत्वाभावाद्व्यभिचारइतिचेन्न; - तत्रामिथस्साकांक्षधर्मधर्मिविषयक ज्ञानजनकव्याप्त्यादिभ्रमप्रयोज्यतयैव निरुक्त साध्यसत्वात । विशिष्ट ज्ञानपदंवा स्वाबाधितधर्मसाकांक्ष धर्मिविषयक ज्ञानपरं, तथात्वंच ज्ञानां तरविषयधर्मसाकांक्षधर्मि ज्ञानसाधारणमपीति सामञ्जस्यात् । तन्मते वर्णानां नित्यतयाजन्यपदं जन्यानुपूर्वीकार्थकंवाच्यम् । प्रतारणस्थलेपि विपरीतविशिष्टार्थ मप्रतीत्यापि वाक्यरचनया तत्र प्रकृतवाक्यार्थज्ञाना जन्यत्वा द्व्यभिचारइति प्रतारणाया आदिपदेन परिग्रहः । नच प्रतारणास्थले आहार्यवाक्यार्थ ज्ञानस्यावश्यकतया न व्यभिचारइति वाच्यम्, स्वप्रतीत विपरीतप्रत्यायनेच्छातो वाक्यार्थज्ञानंविनापि त द्विशेष्यक तत्प्रकारकज्ञानवाक्यार्थज्ञानं ज्ञात्वा तत्प्रतीतीच्छया वाक्य रचनासम्भवात । नचैवमप्रतारकस्यापि तादृशरीत्या वाक्यार्थज्ञानंविना वाक्यप्रयोगसम्भवा त्प्रतारणाया आदिपदेन ग्रहणेपि व्यभिचारोदुर्वार एवेति वाच्यम्, यतस्स्वप्रतीतविपरीतार्थप्रत्यायनेच्छा नात्र प्रतारण

ततो भ्रमादिनिरासेसति परिशेषाद्वाक्यार्थज्ञाना

---

पदेन विवक्षिता, अपितु स्वाभिप्रेतार्थप्रत्यायनेच्छैव, एवं च वाक्यार्थ
ज्ञानानधीन वाक्यार्थप्रत्यायनेच्छामात्रस्य साध्यघटकतया नोक्तस्थले
व्यभिचारः । एवं प्रमादोऽप्यादिपदेन ग्राह्यः । प्रमादश्चानुपूर्व्यन्तर
निर्वाहकमनवधानम् । यत्र घटोनास्तीति प्रतिपादनेच्छया घटोनास्तीति
वक्तव्ये नकारमनुच्चार्य घटोस्तीति प्रयोगः, प्रमादस्य तादृशसाध्या
घटकत्वे तत्र घटासत्वरूपवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छाधीन वाक्यत्वरूपलिं
गमस्ति नतु तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वं, भिन्नविषयकत्वादिति व्यभि
चारस्स्यात् ; अतस्तत्रसाध्यसत्वाय तदुपादानम् । करणापाटवमप्या
दिपदग्राह्यम् । तत्र करणस्य कण्ठादिरूपवर्णस्थानस्या पाटवं एकव
र्णस्थानस्या परवर्णस्थानत्व भ्रमविषयत्वम् । यत्रपटास्तित्व प्रतिपा
दनेच्छया पटोस्तीति वर्णानामुच्चारणे कर्तव्ये कण्ठे औष्ठ्यपकारस्थानत्व
भ्रमेण तदुपादानकप्रयत्नात्तत्रचेष्टोत्पत्त्यातत्संयोगेन घकारोत्पत्तौ घटो
स्तीतिवाक्य मुच्चारितं भवति तस्य भिन्नविषयकत्वेन न वक्तृवाक्यार्थ
ज्ञानजन्यत्वमिति करणापाटवोपादानादेव तत्रसाध्यसत्वनिर्वाहः। साध्ये
हेतौ च प्रकृतविशेष्य विशेषणयो र्यत्तत्पदेनोपादाय सामान्य व्याप्त्या
दरान्मद्वाक्यवदिति दृष्टांतसंगतिः (भ्रमादिनिरासेसतीति) वक्तर्यनु
मानादिना भ्रमादिरूपदोष चतुष्टयाभावनिर्णये सतीत्यर्थः । प्रकृतवा
क्यार्थगोचर भ्रमाभावसिद्धिः प्रकृतवाक्यार्थ विषयितायांवा बाधित
धर्मसाकांक्ष धर्मिविषयकत्वरूप भ्रमत्वस्य तादृशधर्मिनिरूपि तत्वस्य
वा अभावसिद्धिपर्यवसितेति प्रागुक्तम् । तत्सिद्धिप्रयोजकं चायं
वक्ता भ्रमत्वशून्यप्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानकः, भ्रमत्वाघटकस्वज्ञानीयं
प्रकृतवाक्यार्थ विषयिताकोवा निर्दोषलिंगादिना अभ्यासगृहीत प्रकृत
वाक्यार्थत्वादित्यनुमानम् । एव ममतारकत्वं । एकविशेषाभाव
सहकृत सामान्यघटिता परविशेषसाधकहेतु रेव परिशेषपदार्थः। तादृश

नुमानं – अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थे यथार्थ ज्ञानवान् ,

---

अयं वक्तेति वक्तृपक्षकानुमान हेतुरपि, तस्य भ्रमादिजन्यत्वाभाव सहित भ्रमाद्यन्यतरजन्यत्व रूपसामान्यानात्मकत्वेपि तद्घटितत्वात , वाक्यार्थ यथार्थज्ञान जन्यत्वरूपा परविशेषसाधकत्वविरहेपि वाक्य जनकत्वस्य साध्यतावच्छेदक कोटिप्रवेशेन तादृशविशेषण साधक त्वात् । वाक्यार्थज्ञानित्यस्य यथार्थत्यादिः । परिशेषानुमानं प्रयोगारूढ़ माह ( अयमिति ) ( स्वप्रयुक्तवाक्यार्थ यथार्थज्ञानवानिति ) स्वप्रयुक्तं यद्वाक्यं तदर्थगोचरयथार्थ ज्ञानवा नित्यर्थः । यथार्थज्ञानं च तन्मते विशिष्टज्ञानमेव । तदनिवेशे यथार्थज्ञानविषयत्वरूपपदार्थ पक्षकानु मानहेतुः पक्षे नसिद्ध्यतीति तन्निवेशः ।

अत्र सेकः पयः करणक इत्यादिज्ञानस्य तत्पुरुषप्रयुक्त वाक्यार्थ विषयकत्वेन पयसासिञ्चतीति वाक्यार्थविषयकत्वेन साध्यसिद्धावपि सेकत्वाद्यवच्छिन्ने पयःकरणकत्वादि संसर्गसाधक तद्विशिष्टज्ञान विषय त्वा[त्व]ज्ञानेतत्रतत्संसर्गसाधकवक्ष्यमाणानुमाना निर्वाहइतिसेकादिविषय क पयःकरणकत्व विशिष्टज्ञानत्वरूपेण साध्यत्वं विवक्षितम् । तेन रूपेण ज्ञानसिद्धौ च सेकत्वावच्छिन्ने तादृश विशिष्टज्ञान विषयत्वं ज्ञाननिष्ठ तद्विषयकत्व तन्निष्ठज्ञानविषययो स्तुल्यतया सिद्ध्यति । हेतुः भ्रमाद्यजन्य त्वविशेषित निरुक्तसेकादिविषयता प्रमादाद्यन्यतर प्रयोज्यवाक्यप्रयो क्तृत्वं, अतोन पयःकरणकत्वाविशिष्ट सेकज्ञानशून्ये भ्रमाद्यजन्या न्यार्थकवाक्यप्रयोक्तरि व्यभिचारः। यो भ्रमाद्यजन्य यद्विशेषणविशेष्य घटितोक्तान्यतर प्रयोज्य वाक्यप्रयोक्ता स तद्धर्मविशिष्ट तद्धर्मिविषय क ज्ञानवानिति सामान्यतोव्याप्तिः । अतएववाक्यार्थभ्रमजन्य वह्निनासिं

भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात्, अहमिवेति ।
नत्वाप्तत्वात्, साध्याविशेषात् । तत एते पदार्था
यथोन्वित संसर्गवन्तः,

---

...दिवाक्यप्रयोक्तरि तादृशवाक्यार्थगोचर यथार्थ ज्ञाना प्रसिद्ध्या तद्वृत्तित्व साध्यवत्त्वा निर्वाहेण प्रसक्तं व्यभिचारं वारयितुं ( भ्रमाद्यजन्येति) भ्रमाद्यजन्यत्वं पूर्वोक्तार्थकम् । आदिपदा त्प्रतारणा प्रमादकरणा पाटवानां परिग्रहः । प्रतरणा जन्यान्यत्वोपादाना त्पूर्वोक्तरीत्या वाक्यार्थज्ञानं ज्ञात्वापि वंचनेच्छारूप प्रतारणया यद्वाक्यं प्रयुज्यते तद्वाक्यस्य तद्वाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वेपि तद्वाक्यार्थ ज्ञानप्रतारणान्यतर जन्यत्वसत्वा द्धेतु घटकविशेष्य दळसत्वा तत्प्रयोक्तरि तद्वाक्यार्थ ज्ञानाभावेपि न व्यभिचारः । एवं प्रमादकरणापाटवयो रुपादानात् तदन्यतर जन्यत्वत्वावच्छिन्नमेव वाक्येसिद्धं, नतु तद्धर्मसाकांक्ष तद्धर्मज्ञानरूप वाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वत्वावच्छिन्नम्, तादृशज्ञानजन्यत्वस्य साध्यतानवच्छेदकत्वात् । अतोवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमुपेक्ष्य वाक्यार्थज्ञानान्य तम जन्यत्वेनैव वाक्यं विशेषितम् । नच सिद्धिमात्र वारकत्वेन प्रतारणादि विशेषणवैयर्थ्यम्, यथासन्निवेशे अवैयर्थ्यात् ( अहमिवेति ) भ्रमाद्यजन्यघटमित्यादिवाक्यप्रयोक्ता वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवांश्च । अहमिवेत्यनंतरमिति पदं पूरणीयम् । तेनसहानुमानं चेति पूर्वोक्तं संबद्ध्यते ( नत्वाप्तत्वादिति ) हेतूकार्यमितिशेषः । ( साध्याविशेषादिति ) प्रकृतवाक्यार्थ गोचरयथार्थज्ञानवत्त्वस्याप्तपदार्थत्वादितिभावः । भ्रमादिदोषशून्यत्व रूपाप्तत्वस्य हेतुत्वेच शुकादौ व्यभिचारः, तच्छून्यत्वेसति प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानवत्वंचासिद्धम्, पूर्वानुमानस्य विशिष्यविशेष्यासाधकत्वात्, एवं सामान्यतो भ्रमाभावः पुरुषेऽसिद्धः, प्रकृतवाक्यार्थभ्रमश्चा प्रसिद्धः इति न तच्छून्यत्वस्य हेतुप्रवेशसंभवः, भ्रमाभाववत्प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानवत्वंच साध्यपर्यवसितमेवेतिभावः ( एते पदार्थाइति ) भैक्षादयइत्यर्थः ( यथोन्वितसंसर्गवन्तइति ) यथः करण

यथार्थज्ञान विषयत्वात्,

---

कत्वादि प्रतियोगिकतात्पर्यविषय संसर्गवत्त्व इत्यर्थः । तात्पर्यविषयसंस र्गस्यापि न तत्त्वेन निवेशः, तेन रूपेण तस्य वाक्यार्थाघटकत्वात, अपि तु तात्पर्यविषयतावच्छेदकाधाराधेयतात्वादिरूपेण । वस्तुत स्संसर्गस्य संसर्गविधयैव वाक्यार्थ घटकतया तत्तत्संबंधेन प्रकृतविशेष्ये प्रकृत विशेषणमेव साध्यतयाविवक्षितं ( यथार्थज्ञानविषयत्वादिति ) तत्तत्सं बंधेन तत्तद्विशेषणकविशिष्ट बुद्धिविषयत्वादित्यर्थः । तत्तत्सम्बन्धेन तत्तद्विशेषणक ज्ञानत्वंच तत्तत्संबंधावच्छिन्न स्वनिरूपिताकांक्षा व त्तद्धर्मिविषयताकत्वम् । आकांक्षाच विशेषणनिष्ठा विशेष्यनिरूपिता विशेषणताख्याविषयतैव । साच तन्मते विशिष्टज्ञानाविषयेणापि संबंधे नावच्छिद्यते । तथाच तत्संबंधावच्छिन्न तद्धर्मनिष्ठविशेषणताख्य स्व- विषयितानिरूपितज्ञानविषयत्व मत्र हेतुः । स्वंज्ञानम् । यत्संबंधाव च्छिन्न यन्निष्ठविशेषणताख्य स्वविषयतानिरूपित ज्ञानविषयत्वं यत्र तत्र तेनसंबंधेन तद्वृत्तित्वमिति सामान्यतोव्याप्तिः । तेनयत्पदार्थस्य यादृशसंबंधः क्वचिदपि येनपुंसा नगृहीत स्तेनसंबन्धेन तद्धर्मविशिष्टज्ञा नाविषयत्वंवा तस्यापि प्रकृतविशेष्ये तदीयतादृशसंबन्धरूपवाक्यार्थ सिद्धिः ।[ संबंधविशेषावच्छिन्न स्वाकांक्षायानिवेशात् ] साध्यहेत्वोरेक संबन्धानिवेशात् कालिकादिसंबन्धेन पयःकरणकत्वादिविशिष्टबुद्धि विशेष्यदाहादौ दैशिकस्वरूपादिसंबन्धेन पयःकरणकत्वादिविरहेपि न व्यभिचारः । विशेषणतारूपाकांक्षायां तज्ज्ञानीयत्वनिवेशा तद्धर्म भ्रमविषये तत्संसर्गविरहेपि न व्यभिचारः । विशेषणतारूपाकांक्षा निवेशा द्विशेष्यसंबन्धाननुयोगिनि विशेषणे विशेष्यत्वस्यविरहेपि विशे ष्यतारूपाकांक्षा निरूपितविशेषणता रूपविषयत्व सत्त्वेपि न व्यभि चारः । वक्तृपक्षकानुमाना त्सेकादिविशेष्यकपयः करणकत्वादि प्रका रकयथार्थ ज्ञानसिद्धावपि सेकादौ तादृशज्ञानविशेष्यत्वरूपहेतु र्न

आप्तोक्त पदस्मारितत्वाद्वा, मदुक्त पदार्थवदिति ।

ननु – वक्तु ज्ञानविशेषोनुमेयः, ज्ञाने

---

सिद्धः अनुमाने तुल्यवित्तिवेद्यतायां मानाभावादतोहेत्वंतरमाह ( आप्तोक्तेति ) स्व विशेष्यक तत्संबन्धक तद्विशेषणक ज्ञानविशेष्यत्वासिद्धावपि सेकादिविशेष्यकविशिष्टज्ञानासिद्धौ ननतस्यसुग्रहत्वान्नासिद्धिरितिभावः ( मदुक्तपदार्थवदिति ) स्व विशेष्यकघटादि विशिष्टज्ञानवता मया प्रयुक्तपदेन स्मारितं घटादिसंसर्गवत् कर्मत्वादिकमित्यर्थः । मदुक्तत्वकथनं आप्तोक्तत्वगर्भहेत्वभिप्रायेण । "इती" त्यनंतरमनुमेयमिति पूरणीयम् । तेनैव समं तदनंतरमित्यर्थकं "तत" इति पूर्वोक्तं संबद्ध्यते ।

अथ वक्तृज्ञानानुमाने प्रकृतवाक्यार्थज्ञानमेव साध्यमुपगंतव्यम्, तस्य च वाक्यांतरार्थ ज्ञानसाधारणरूपेण साध्यत्वे तेनैव रूपेण तस्य प्रकृतवाक्यार्थसाधकहेतौ प्रवेश्यतया द्वाहादावपि हेतुसत्वेन तत्रपयःकरणकत्वादि संसर्गवत्त्वाभावेन व्यभिचारस्स्यादित्यर्थान्तर ज्ञानव्यावृत्तरूपेण तस्य साध्यता स्वीकार्या, तच्चरूपं प्रकृतवाक्यार्थविषयकत्वमेव, तस्य च वक्तृज्ञानानुमितेः पूर्वं दुर्ज्ञेयतया न व्याप्तिग्रहसंभवः; नच विशेष्यमनन्तर्भाव्य तत्तद्विशेषण विशिष्टज्ञानत्वेनैव साध्यतास्वीकरणीया, तथाच न साध्यस्य वाक्यार्थ घटितत्वमिति वाच्यं, तथासति वाक्यार्थ साधकानुमानपक्षसेकादिरूप विशेष्यपदार्थे पयःकरणकत्वादि विशिष्टज्ञानविषयत्वादिरूपहेत्वसिद्ध्या वाक्यार्थसाधकानुमानानवतरा दित्येतत्सामान्यव्याप्त्या अप्रसिद्धसाध्यसिद्धिर्नविचारसहा, एकव्याप्तेः साध्यान्तरसाधकत्वेऽति प्रसंगादित्याशयेनशंकते ( नन्विति ) ( वक्तुर्ज्ञानविशेषइति ) वाक्यान्तरार्थ ज्ञानव्या

चार्थएवविशेषः, नत्वर्थाधीनोन्यः, " अर्थेनैव विशेष " इत्यौपचारिकी तृतीया,

---

स्वस्वरूपावच्छिन्न मुक्तज्ञानमित्यर्थः । " अर्थएव " – अर्थविशेषविषयकत्वमेव । " विशेषः " – अर्थान्तरज्ञानव्यावर्तकरूपम् । " अर्थाधीनोन्यः " – अर्थाधीनपदार्थान्तरम् । मानाभावादितिशेषः ।

नन्वेवं " अर्थेनैवविशेषोहि निराकारतयाधिया " मित्याचार्यकारिकायां विशेषस्य व्यावर्तकरूपस्य हेतुतृतीयया र्थाधीनत्व कथनविरोधइत्यतआह ( अर्थेनैवेति ) " औपचारिकी "– अभेदलाक्षणिकी । तथाच ' धियां '– बुद्धीनां, ' विशेषः ' – अर्थान्तरज्ञानव्यावर्तकरूपं, ' अर्थेनैव ' – अर्थादर्थविषयकत्वाद्वा अभिन्नएव, नतु तद्भिन्नः । साकारवादिमते विषय विषयिभाव नियामकतया घटादिज्ञानस्य स्वात्मक घटादिविषयकतया विषयभेदकत्वे घटत्वपटादिरेवभेदकः, नतु ज्ञानातिरिक्तो विषयस्तद्भेदकः, बाह्यार्थस्या लीकत्वादिति तन्म तेर्थस्यैव भेदकत्वमनुपपन्नं, अतस्तन्मतं प्रतिक्षिपति (निराकारतयेति ) बाह्यार्थभंगे कदाचिद्घटाकारं कदाचित्पटाकारं ज्ञानमित्यत्र विषयेंद्रिय सन्निकर्षादेर्नियामकत्वासंभवा द्बाह्यार्थस्य प्रामाणिकत्वे मानाभावे च ज्ञानस्य घटपटादिस्वरूपतात्मक तत्तदाकारताविरहेणेत्यर्थः । [ इतिकारिकाव्याख्या । ]

ननु सुब्विभक्ते रानुशासनिकातिरिक्ते प्यर्थे लक्षणया साधुत्वे कर्तृत्वाद्यर्थे षष्ठ्यादिविभक्ते रनुशासनमफलम् , अनुशासनं विनापि तृतीयाया अभेदार्थकत्वइव कर्तृत्वाद्यर्थे षष्ठ्यादे र्लक्षणया साधुत्वसंभवात् ; " सुपां सुलुगि " त्यादिसूत्रे व्यत्ययानुशासन मप्यफलं, तत्फलंह्यादेशेनस्वादिना देशिनोमादे रुपस्थापने कर्मत्वादिबोधोपपादनम् , सुब्विभक्तौ लक्षणास्वीकारेच्चा माद्यनुपस्थापनेपि स्वादिना

तथा च वाक्यार्थज्ञानविशेषोऽनुमेयः, तस्य चाप्रसिद्ध्या न व्याप्तिग्रहः, अतएवास्मिन्वाक्यार्थे ऽयमभ्रान्त आप्तोवेति ज्ञातुमशक्यमिति शब्दएव तमर्थं बोधयेदितिचेन्न;—तात्पर्यावधारणार्थं त्वयाप्य

---

लक्षणया कर्मत्वादिबोधनसंभवइति; एवं मनुशासनं विनापि विभक्ते र्थान्तरसाधुत्वे "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यनुशासनमप्यफलं, एकं एकत्वं वक्तीत्यन्वर्थैकवचनसंज्ञासामर्थ्या देवैकवचनादे रेक त्वाद्यर्थकतालाभात् ।

अत्रकेचित उक्तानुशासनसार्थक्यायैक विभक्ते रपरविभक्त्यर्थ लक्षणानुपगमा दभेदस्य विभक्त्यंतरार्थत्वविरहेण तत्रतृतीयालक्षणायां सुविभक्तौ न लक्षणेति प्रवादाविरोध इत्याहुः ।

मिश्रास्तु – विशेष इतरव्यावृत्तिः, अर्थस्येतरभेदानुमितौ लिंगत्वेपि लिंगज्ञानस्यैवानुमितिजनकतया र्थपदमप्यर्थज्ञानलाक्षणिकमित्यौपचारि क पदयोगा स्तृतीयाया औपचारिकत्वमिति व्याचक्रुः ।

( वाक्यार्थज्ञानविशेषइति ) प्रकृतवाक्यार्थविशेषितं ज्ञानमित्यर्थः । "तस्य" – तादृशज्ञानस्य । "अप्रसिद्ध्या" – वाक्यार्थाग्रहेण वक्तृज्ञानानुसरमज्ञानेन । "अतएव" – वाक्यार्थस्य पूर्वमग्रहादेव ( आप्तइति ) प्रतारणा रूपदोषरहितइत्यर्थः ( इति ज्ञातुमशक्यमिति ) सर्वत्रार्थे भ्रान्तत्वस्याप्तत्वस्यवा कुत्रापि पुंस्यसत्वेन प्रकृतवाक्यार्थ मन्त भाव्य स्वीकरणीय मीदृशज्ञानमशक्यमित्यर्थः ( शब्दएवेति ) एवकारेण वक्तृज्ञानानुमिति व्यवच्छेदः । एवं च शब्दस्य नानुवादकत्व मित्या शयः ( तात्पर्यावधारणार्थमिति ) उक्तयुक्तिभि स्तात्पर्यज्ञानस्य हेतुताया

शाब्द्या एव संसर्गविशेषप्रतीते रवश्याभ्युपेयत्वात् । अन्यथा क्व तात्पर्यनिरूपणं । अतएवाप्तोक्तत्व भ्रमाद्यजन्यत्व निरूपणमपि सुकरं । शाब्दं तु संसर्ग ज्ञानं प्रथमं न भवति, ज्ञानांतरं तु भवत्येव । नचैवं

---

स्तवा प्यावश्यकत्वादिति भावः । "संसर्गविशेषप्रतीतेः" - प्रकृत वाक्यार्थप्रतीतेः (अवश्याभ्युपेयत्वादिति) तथाच तदर्थं वक्तृवाक्यार्थ ज्ञानानुमानस्य भवतापि स्वीकरणीयतया तदुपायानुसरणं द्वयो रेवा वश्यकमिति भावः । "अन्यथा" - शाब्दबोधा त्पूर्वं मशाब्दवा-क्यार्थप्रतीत्यनभ्युपगमे (क्वतात्पर्यनिरूपणमिति) वाक्यार्थविशेषोपरक्त तात्पर्यज्ञानासम्भव इत्यर्थः । "अत एव" - अशाब्दवाक्यार्थज्ञानस्य प्रागभ्युपेयत्वा देव (आप्तोक्तत्वेति) वाक्य इत्यादिः । "निरू पणं" - निर्णयः (सुकरमिति) वक्तरि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमादिनिरास सम्भवादिति भावः । अयं चाभ्युपगमवादः, वाक्यार्थं मज्ञात्वापि स्वयं भ्रमत्वाभाववत्प्रकृतविशेष्यसाकांक्ष प्रकृतविशेषणज्ञानक इत्यादि रीत्या वक्तरि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमादिनिराससम्भवेन परिशेषानुमान निर्वाहात् । अन्यथा परिशेषानुमानानन्तर मेव संसर्गानुमाना त्परि शेषानुमान निर्वाहकभ्रमादिनिरासे संसर्गानुमानापेक्षया न्योन्याश्रया पातात् । ननु वाक्यार्थज्ञाने तात्पर्यधियो हेतुतया तात्पर्यज्ञान मपेक्षणीयं, वाक्यार्थज्ञानं च प्रथमतः कथं भवे दित्याशंकां निराक-रोति (शाब्दमिति) "प्रथमं" - तात्पर्यज्ञाना त्पूर्वम् । "न भवति" तत्रैव तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । "ज्ञानान्तरं" - आनु मानिकसंसर्गज्ञानं (भवत्येवेति) तत्र तात्पर्यज्ञानाहेतुत्वादिति भावः (नचैवमिति) " एवं " - शाब्दा त्पूर्वं तात्पर्यज्ञानानुरोधेना

शब्दोनप्रमाणं, तदर्थस्य प्रागेवासिद्धेरितिवाच्यं; तत्रापि तुल्यत्वात् । ननु तथापि कथमर्थविशेष सिद्धिः, विशेषेणव्याप्त्यग्रहादिति चेन्न;—यथायो यत्र प्रवर्तते सतज्ज्ञानातीति सामान्यतो व्याप्ति ज्ञाने पाकादौ प्रवृत्तिदर्शना त्पाकविषयककार्य

---

शाब्दवाक्यार्थधीस्वीकारे (नप्रमाणमिति) अननुभावक मित्यर्थः । भवेदिति शेषः (प्रागेव सिद्धे रिति) प्रागेवानुमानतः प्रवृत्त्यादि क्षमज्ञाननिष्पत्ते रित्यर्थः (तत्रापीति) तात्पर्यज्ञानहेतुताया अनप वादादितिभावः । ननूपायाभावेन प्रकृतवाक्यार्था सिद्धौ तात्पर्यस्य दुरवधारणतया तज्ज्ञानहेतुताया बाधकग्रस्तत्वेन युक्तिसहस्रेणापि तत्साधनमशक्यमिति तदहेतुत्वे दर्शितानुपपत्तयोन्य थैव समाधेया इत्याशयेन पृच्छति (नन्विति) (तथापीति) तात्पर्यज्ञाने नियमतो वाक्यार्थज्ञानापेक्षणेपीत्यर्थः । "अर्थविशेषसिद्धिः"- विशिष्य प्रकृतवाक्यार्थसिद्धिः (विशेषेण व्याप्त्यग्रहादिति) प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानस्य प्रागसिद्ध्या विशेषरूपेण तद्व्याप्त्यग्रहा त्परिशेषानुमानासंभ वा त्संसर्गानुमानाप्रवृत्तेरित्यर्थः । साध्यहेत्वो रेकपदार्थघटितत्वे प्रकृतहेतुसाध्यसजातीयहेत्वंतर साध्यांतरयो र्व्याप्तिग्रहादपि प्रकृतहेतौ पक्षधर्मता ज्ञाना त्पक्षे प्रकृतसाध्यस्या प्रसिद्धस्यापि सिद्धिः, अन्यथा पाकादिविषयककार्यताज्ञानाद् विशेषतोऽज्ञानेपि स्तन्यपानादिकार्यता ज्ञान तद्गोचर प्रवृत्त्यो र्व्याप्तिग्रहात्प्रयोज्यवृद्धादौ पाकादिकार्यताज्ञाना देसिद्ध्यनुपपत्तेः व्युत्पत्त्याद्यनिर्वाहादिति समाधत्ते (यथायइति) (जानातीति) कार्यतेत्यादिः । सामान्यतो व्याप्तिग्रहापेक्षा च प्रकृ तहेतुजातीये क्वचि त्साध्यजातीयव्यभिचारग्रहे सामान्यव्याप्त्यानुमित्य नुदयात । नच पाकरूपपक्षे प्रवृत्तिविषयत्वरूपहेतुना कार्यताज्ञान विषयत्वसाधनेनैव पाकविषयक कार्यता ज्ञानसिद्ध्या न्यदीयव्याप्तेर

सा ज्ञानानुमानं, यथाच चेष्टाविशेषदर्शना दश संख्याभिप्रायमात्रज्ञाने घटे तच्चेष्टादर्शनाद्घटे दशत्व ज्ञानं, तथा सामान्यतो व्याप्त्यात्रापि विशेषसिद्धिः ।

---

न्यासिद्ध्यौपयिकत्व मप्रामाणिकमितिवाच्यं, तावता प्रवृत्तपुरुषीय पाककार्यताज्ञानसिद्ध्यनिर्वाहा त्पुरुषे कार्यता ज्ञानसंशयानिवृत्तेः, तत्पुरुषीय तत्कालीनकार्यता ज्ञानएव प्रयोज्यवृद्धवाक्यान्वय व्यति रेकानुविधानग्रहेण शब्दस्यानुभावकतासिद्धे स्तादृशकार्यता ज्ञान सिद्धेरावश्यकत्वाच्च । मिश्रास्तु एतदनुशयस्यैव स्थलांतरानु सरण बीजत्वमाहुः (चेष्टाविशेषेति) यदीय संख्याविशेष प्रत्यायनेच्छा धीनं यद्दशांगुल्युत्क्षे पणं त त्तदीयसंख्याविशेषाभिप्रायपूर्वक मिति सहचारदर्शनं घटादिक मनंतर्भाव्य यत्रजातं तत्र कतिघटास्संतीति प्रश्नानंतरं दशांगुल्युत्क्षेपणं दृष्ट्वा घटविषयक घटीयदशत्व संख्याभि प्रायं ज्ञात्वा घटे तादृशाभिप्रायपूर्वकत्वयो र्व्याप्त्यादिविषयत्वेन दशत्वसंख्यामनुमिनोति, तत्रघटीयदशत्व संख्याभिप्रायपूर्वकमिति सा मान्यव्याप्त्या तादृशचेष्टादर्शना द्दशत्वसंख्याभिप्रायस्य सामान्यतएव ग्रहसंभवेपि सामान्यतोव्याप्त्यैव घटदशसंख्याभि प्रायविषयत्व ज्ञानमि त्यर्थः । नच तत्रघटं पक्षीकृत्य दशांगुल्युत्क्षेपण प्रयोजकसंख्यावि शेष प्रत्यायनेच्छाविषयत्वेन हेतुना दशसंख्याभि प्रायविषयत्वस्य ताद्रूप्येण व्याप्त्यैव संभवादुद्देश्यसिद्धिः, अतएवमिश्राणा मुक्तानुशये न यथावेत्यादि फक्किकावतारणमयुक्तमितिवाच्यम्, यत्रोक्तहेतावुक्त साध्यस्य ताद्रूप्येण सहचारज्ञानं नासीत् एवं यत्रद्व्यादिसंख्याभि प्रायविषयघटादावेव द्व्यादि संख्याभिप्रायक द्व्याद्यंगुल्युत्क्षेपणं दृष्ट्वा यदीय प्रतीतीच्छाधीनं यत्संख्यांगुल्युत्क्षेपणं तत्तद्विषयक तत्संख्या

यद्वा—इदं वाक्यं साकांक्षै तदर्थविषय कैकज्ञानहेतुकं, आप्तोक्तत्वेसत्ये तदर्थप्रतिपा दकत्वात् , मद्वाक्यवत् ;

---

भिप्रायपूर्वकमिति सामान्यतोव्याप्तिर्गृहीता तत्रापि घटेदशांगुळयुत्क्षेपण दर्शना त्तदीयदशत्वज्ञानस्यानुभाविकतया न्यदीय व्याप्त्यान्यसाध्यसि द्ध्युपगमस्यावश्यकत्वात् ।

[ * यथावक्तरि वाक्यार्थज्ञानस्य संसर्गानुमानमपेक्षितं तत्त द्विशेष्य तत्तद्विशेषण विशिष्टज्ञानविषयत्व सिद्ध्यैवनिर्वाहात् । अतोभ्रमाद्य जन्यान्यतरवाक्य प्रयोक्तृत्व हेतुकवक्तृपक्षकानुमान्म मयुक्तमित्याशयेन * वाक्यपक्षकवाक्यार्थज्ञान साध्यकानुमानमाह ( यद्वेति ) ( साकांक्षेति ) सेकादिविषयकं यत्सेकादिसाकांक्षं पयः करणकत्वादिविषयकज्ञानं तद्धेतुक मित्यर्थः ( आप्तोक्तत्वे सतीति ) भ्रमादिशून्यत्व मेवात्राप्तत्वं, तथा च भ्रमाद्यजन्यत्वे सतीत्यर्थः । वेदस्थले वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरानवधार्यतया विलक्षणसाम ग्र्या आवश्यकत्वा ल्लौकिकवाक्यजन्यविलक्षणानुभवोपि सामग्री बला त्सिद्ध्यत्येव । समाधान मतादृशं प्रतीतिजनकत्व*शुकादिवाक्य स्यापि तादृशं प्रतीति * तादृशानुमाने च भ्रमादिनि...स एवापेक्षितः । ननु प्राथमिकान्यत्वसाधकानुमान मपि, तत्साध्यस्यात्र हेत्वघटकत्वात् । उक्तप्रतीतिच्छेयोच्चरितत्वं च विशिष्टवाक्यार्थ मज्ञात्वापि प्रकरणा दिना सुग्रहम् । प्रथमानुमानेपि शुकादिवाक्ये व्यभिचारवारणाय तत्प्रवेशने हेतुव्या * द्रुहस्यापेक्षिततया तस्यावश्योपेयत्वात् ] सामान्यव्याप्ते रत्रविवक्षितत्वान्मद्वाक्यव दिति दृष्टान्तसंगतिः ।

---

* एतच्चिह्नयुक्ते कुण्डलितग्रन्थभागे तत्र तत्र पातो स्ति । अत एवानन्वितः प्रतिभाति ।

ततएते पदार्थाः परस्पर संसर्गवंतः, साकांक्षत्वे सत्ये कज्ञानविषयत्वात्, सत्यरजतज्ञानविषयवदिति । एवं वक्तु र्यथार्थ वाक्यार्थज्ञानेनुमिते प्रकरणादिना वक्तभिप्रेत यथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं, ततो वेदतुल्य तया शब्दा दर्थप्रत्यय इत्यनुवादकश्शब्दः; वक्तृज्ञा नावच्छेदकतया तद [संसर्गज्ञाना] नुमाना त्तदुप जीवि संसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थस्य प्रागेवसिद्धेः ।

---

तदर्थश्च भ्रमाद्यजन्य कर्मत्वादि साकांक्षघटत्वादिप्रतीतीच्छया प्रसिद्ध यत् कर्मत्वादौ घटादिविशिष्टज्ञानजनकं मदीयं घटमित्यादिवाक्य मियेति । एतदनन्तरं इत्येवानुमेय मिति पूरणीयम् । "तत" इत्यस्य एवमित्यस्य पूर्वं पूरणीया नुमानमित्यनेन सम्बन्धः । "एतेपदार्था" इत्यादिकं पूर्व वद्व्याख्येयम् ।

(सत्यरजतज्ञानविषयवदिति) रजतत्वविशिष्ट ज्ञानविषयरजत त्वसंसर्गि धर्मिवदित्यर्थः । शब्दस्यानुवादकत्व मुपसंहरति (एव मिति) (वेदतुल्यतयेति) वेदस्थले कल्पसामग्रीसमवहिततयेत्यर्थः । (तदनुमानादिति) वक्तृज्ञानानुमाने साध्यतावच्छेदकतयेशेषः । "सिद्धे" रित्यग्रिमेणान्वयः । एत याथार्थ्यघटितसाध्या भिप्रायेणोक्तम् । याथार्थ्यस्य प्रकृतविशेषणवद्विशेष्यकत्व रूपतया वाक्यार्थस्य तत्र प्रवेशात् । तदनुमाने विशिष्टज्ञानत्वेन साध्यत्वेतु न तत्सिद्धिरित्याशयेनाह (तदुपजीवीति) नचेत्यादिना अभिद्धि सादित्यादिः (सिद्धेरिति) यथार्थ तज्ज्ञानानुरोधेन नियमतस्स्वीकार्य त्वादितिशेषः । भ्रमाद्यभावानुमानानन्तरं वक्तृज्ञानान्तरमभ्युपगम्यैव

यत्तु तत्संसर्गाग्रहो भ्रमः, तदभावश्च संसर्गग्रहएवेति भ्रमाभावेनुमीयमाने संसर्गज्ञानमेवानुमितमित्याप्तत्वानुमानांतर्गतमेव वक्तृज्ञानानुमानं, नतु वक्तृज्ञानानुमाने तल्लिङ्गमिति; तन्न, भ्रमोहिज्ञानद्वयमगृहीतभेदं, तदभावश्च गृहीतभेद ज्ञानं । नहि ज्ञानाभावे सुषुप्तौ भ्रमव्यवहारः । ततो भ्रमाभावनिश्चयानंतरं वक्तृज्ञानानुमानं ।

---

निर्वाहयतोमतमुपन्यस्यति ( यत्त्विति ) यत्तु तत्संसर्गाग्रहो भ्रमइति पाठः । संसर्गग्रहाभावो भ्रमइत्यर्थः । भ्रमस्य विशिष्टज्ञानानात्मकतया भ्रमस्थाने संसर्गाग्रहस्यावश्यकतया स एव भ्रम इत्यभिमानः । " यत्वसंसर्गाग्रहोभ्रम " इति क्काचित्कः पाठः । तत्र यथाश्रुते असंसर्ग ग्रहाभावस्य संसर्गग्रहानात्मकतया तदभावस्संसर्गग्रहएवेत्यसंगतम् , अतो भ्रमपदात्पूर्वं मकारप्रश्लेषेणासंसर्गग्रहाभावः, अभ्रमः-भ्रमाभावः, तदभावः तदात्मकोभावः , असंसर्गग्रहएवेत्यर्थः ( आप्तत्वानुमानान्तर्गतमेवेति ) अभ्रान्तत्वानुमानात्मकमेवेत्यर्थः । " वक्तृज्ञानानुमानम् "- वक्तृसंसर्गज्ञानानुमानं ( ज्ञानद्वयमगृहीत भेदमिति ) असंसर्गाग्रहविशिष्टं धर्मधर्मिविषयकं ज्ञानद्वयमित्यर्थः ( तदभावश्चेति ) विशेष्यभूत ज्ञानद्वयकालीन स्ताहशविशिष्टाभावश्चेत्यर्थः ( गृहीतभेदं ज्ञानमिति ) धर्मिणिधर्माभावविषयक ज्ञानरूपज्ञानं, नतु तयो स्संसर्गाग्रह इतिशेषः । संसर्गाग्रहएव कथं भ्रम इत्या याकांक्षायामाह ( नहीति ) यतः सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याभावसत्त्वेन संसर्गज्ञानाभावसत्त्वेपि, नपुंसि भ्रान्तत्व व्यवहार इत्यर्थः ( वक्तृज्ञानानुमानमिति ) आवश्यकमितिशेषः । आप्तत्वानुमानस्य वक्तृसंसर्गज्ञानानुमानत्वोपगमे प्रथमानुमा